

**Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя**

**Факультет психології та соціальної роботи
Кафедра загальної та практичної психології**

Освітньо-професійна програма «Психологія. Практична психологія»
Спеціальність «053 Психологія»

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

На здобуття освітнього ступеня магістр

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ ВИПУСКНИКІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**

студентки **Тихонової Алли Василівни**

Науковий керівник:

канд. психол. наук, доц. **Ковтун А.Ю.**

Рецензент:

доктор психол. наук, проф. **Папуча М. В.**

Рецензент:

канд. психол. наук, доц. **Михайлова О.І.**

Допущено до захисту

Завідувач кафедри

професор **Папуча М. В.** _____
(підпис, дата)

Ніжин – 2020 рік

Зміст

ВСТУП	3
Розділ I. ПЕРЕЖИВАННЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ	
1.1. Дослідження переживання радянськими вченими.....	8
1.1.1. Погляд на переживання Ф. Є. Василюка.....	8
1.1.2. Погляд на переживання Л. С. Фахрутдінової.....	10
1.1.3. Погляд на переживання Л. С. Виготського.....	13
1.1.4. Погляд на переживання М. В. Папучі.....	15
1.2. Теоретичні підходи до вивчення переживання як психологічної категорії в зарубіжній психології.....	16
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I	20
РОЗДІЛ II. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК СИСТЕМНА СКЛАДОВА ОСОБИСТОСТІ	
2.1. Теорія відповідальності.....	22
2.2. Відповідальність як системна складова особистості.....	32
2.3. Системний характер відповідальності військовослужбовця.....	35
Висновки до розділу II	40
РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ВІДМІННОСТЕЙ ПЕРЕЖИВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ	
3.1. Організація дослідження.....	42
3.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження.....	49
Висновки до розділу III	59
ВИСНОВКИ	60
ЛІТЕРАТУРА	63
ДОДАТКИ	65

ВСТУП

Актуальність теми. Починаючи з 90-х років ХХ століття, в Збройних силах України спостерігаються зміни, що зачіпають гендерний склад військовослужбовців.

Залучені на військову службу жінки, особливо на початкових етапах комплектування ними ЗСУ не сприймалися на службі протилежною статтю як повноцінні військові професіонали. Переважна більшість військовослужбовців жіночої статі, як правило, мали слабку військово-професійну мотивацію. Військова підготовка військовослужбовців жінок періоду 90-х - початку 2000-х років переважно обмежувалася військово-спеціальною освітою (курси сержантів і старшин, школи прапорщиків). Соціальний склад військовослужбовців жіночої статі на даному етапі був представлений в основному близькими родичами військовослужбовців чоловіків. І тому жінки сприймалися як тимчасова, вимушена категорія військовослужбовців української армії. Як правило, їм відводилася другорядна (допоміжна) роль.

В наш час якісний склад жінок військовослужбовців істотно змінився. В зв'язку з зовнішньо-політичною ситуацією в Україні розширився сегмент військовослужбовців жіночої статі, що мають повноцінну військову освіту. Їх мотивація вибору військової служби носить все більше професійно-орієнтований характер. А військова професія, більшістю військовослужбовців жінок сприймається в якості ведучої та довгостроковій трудової діяльності. Дані тенденції зумовлюють новий погляд на роль жінки в армії, і, як наслідок, новий погляд на особливості переживання відповідальності жінкою-військовослужбовцем.

Незважаючи на актуальність питання психологічних особливостей жінки-військовослужбовця, в літературі даній проблемі приділено мало уваги, так як активне залучення жінок в діяльність армії має відносно недовгу історію.

Дослідження проводилися в таких сферах, як особливості професійної діяльності військовослужбовців-жінок (Р.Х. Кузіна), соціально-психологічна адаптація військовослужбовців-жінок (Н.П. Грищенко), функціонування військових колективів з урахуванням гендерних аспектів (Ю. Гур'янов), мотивація професійної діяльності військовослужбовців-жінок (І. Ковальчук), вдосконалення професійного виховання військовослужбовців-жінок (С.Л. Риков), а також зроблена спроба узагальнити індивідуальні особливості військовослужбовців з позиції гендерної психології у роботі «Гендерні особливості особистісних властивостей військовослужбовців» О.І. Бурчак

В той же час, на наш погляд, найбільш важливою і одночасно універсальною якістю, що впливає на успішність професійної діяльності військовослужбовця є відповідальність.

Трансформаційні процеси, пронизуючи сучасне суспільство, ведуть до деформації соціальних відносин, зниження соціальної відповідальності і, як наслідок, до розвитку деструктивних процесів. У той же час зміни в українському суспільстві неминуче змінюють характер відносин не тільки між суспільством і армією, але і в самій армії.

В даний час питання зміцнення дисципліни, розвитку відповідальності військовослужбовців є найбільш актуальними психолого-педагогічними проблемами військової і загальної психології. Для ефективного вирішення військово-професійних завдань в військовій частині зростає необхідність підвищення відповідальності військовослужбовців.

Суспільство не залишається осторонь від змін, що відбуваються в професійній діяльності військовослужбовців. Тому наукове осмислення концепцій, пов'язаних з соціальною відповідальністю військовослужбовців, стає особливо актуальним в сучасних умовах. Недостатня розробленість психологічної теорії відповідальності основних суб'єктів взаємодії не дозволяє

нам повною мірою виділити методологічні засади і механізми переживання відповідальності у військовому середовищі.

У роботах багатьох авторів (К. А. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Л. І. Анциферова, А.А. Бодальов, З.І. Васільєва, Л. І. Грядунова, А.А. Деркач, В.А. Іванніков, А.І. Крупнов, І.А. Куренков, Б.Ф. Ломов, Н.А. Минкіна, К. Муздибаєв, А.Т. Панова, В.П. Прядеїн, А.Е. Пятінін, Е.Н. Резніков, Н.І. Рейнвальд, Д.І. Фельдштейн, Е.В. Ейдман і ін.) показано, що сформована відповідальність розглянута і як загально-професійна (що відповідає за успішність у будь-якій предметній і комунікативній діяльності), і як найважливіша інструментальна властивість особистості, будучи показником соціальної та психологічної зрілості, яка істотно впливає на особливості становлення особистості в цілому, збільшує роль внутрішніх, власних умов її активності, що сприяють плідному протіканню процесів саморозвитку та самовдосконалення, виступає найважливішим регулятором організації життєдіяльності, життєвих виборів, загальнолюдських і моральних цінностей, забезпечуючи становлення суб'єкта відповідальної поведінки.

Все вищесказане і визначає актуальність дослідження гендерних відмінностей у переживанні відповідальності військовослужбовцями.

Але як розуміти переживання?

Надзвичайно складна і системна категорія по різному визначалася авторитетними радянськими і зарубіжними вченими. Значний доробок в дану проблему внесли М.М. Вересов, М.В. Папуча, Л.С. Виготський, Ф.Є. Василюк, тощо. В розділі I зроблено спробу систематизації досліджень переживання, як психологічного феномену.

Об'єкт дослідження: відповідальність як психологічний феномен

Предмет дослідження: гендерні відмінності переживання відповідальності у військовослужбовців

Мета дослідження: перевірити наявність гендерних відмінностей у переживанні відповідальності військовослужбовцями.

Загальна гіпотеза дослідження: існують гендерні відмінності у переживанні відповідальності військовослужбовцями.

Загальна гіпотеза розкривається в наступних **другорядних гіпотезах:**

1. Існують гендерні відмінності у рівні вираження відповідальності як інтегральної характеристики особистості

2. У переживаннях жінок емоційний компонент відповідальності виражений більше ніж у чоловіків

3. Переживання відповідальності для чоловіків носить егоцентричний характер, а для жінок – соціоцентричний.

Завдання дослідження:

1. Розглянути поняття переживання, проаналізувати основні точки зору на переживання в науці

2. Розглянути поняття відповідальності, виявити психологічну структуру і основні показники відповідальності.

3. Проаналізувати дослідження в яких досліджувались гендерні особливості особистості військовослужбовців.

4. Провести діагностику рівня відповідальності та особливостей переживання відповідальності серед військовослужбовців за гендерним критерієм.

5. Порівняти отримані дані за гендерним критерієм.

В якості основних методик були використані:

Методика М. Л. Осташової «Діагностика відповідальності» для перевірки рівня вираження наступних видів відповідальності: дисциплінарна відповідальність, відповідальність за іншого, відповідальність за себе

Тест А. Мохнача «Чи відповідальна ви людина?» для перевірки рівня вираження особистої відповідальності (локус контролю)

«Шкала соціальної відповідальності» Л. Берковіца і К. Луттермана (по К. Муздибаєву) для перевірки соціальної відповідальності (соціальна відповідальність розглядається на двох рівнях: *зовнішній* – норми, санкції, ступінь невідкладності чи обов'язкові види діяльності, авторитарність підзвітної інстанції і так далі; *внутрішній* – це усвідомлення діапазону обов'язків і особистісної властивості «просоціальне»)

Опитувальник «Відповідальність» В. П. Прядєїна для визначення особливостей переживання відповідальності, як системного процесу особистості. Відповідальність визначається за наступними компонентами: динамічним, емоційним, регуляторним, операціональним, мотиваційним, когнітивним, результативним, змістовним, а також спрямованістю відповідальності, активізуючими і регулюючими сторонами і комплексним параметром відповідальності.

Емпірична база

Дослідження проводилося на базі військової частини м. Ніжин. Вибірку склали 20 чоловіків військовослужбовців та 12 жінок військовослужбовців.

Практична значимість. Відповідальність, будучи одним з індикаторів психологічного здоров'я особистості та фактором ефективності організації військової служби, є значимою характеристикою особистості військовослужбовця, тому інформація отримана в дослідженні може бути використана практичними військовими психологами для оптимізації процесу призначення відповідних посад, та покращенню емоційної атмосфери у військових частинах де представлені обидві статі.

Об'єм і структура магістерської роботи. Робота складається зі вступу трьох розділів, висновків, списку літератури та додатків. Основний текст роботи викладений на 71 сторінках, містить 5 таблиць.

РОЗДІЛ І. ПЕРЕЖИВАННЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ

1.1. Дослідження переживання радянськими вченими

Останні два десятиліття відзначені поступовим і стійким зростанням інтересу до поняття переживання з боку дослідників у різних областях науки. Недавні публікації показують зростання інтересу до цього поняття в дослідженнях в галузі освіти і розвитку людини. В той же час переживання досі залишається скоріш звабливим загальним уявленням, ніж поняттям з яким змістом. Рух від звабливого загального уявлення до поняття з чітким змістом залишається складним завданням і вимагає спільних теоретичних досліджень. В цьому розділі ми спробуємо показати можливі напрямки такого руху у виявленні теоретичного змісту поняття переживання на основі його аналізу авторитетними вченими та філософами.

1.1.1. Ф. Є. Василюк

Трактування переживання як діяльності, безумовно, є незвичним для зарубіжної експериментальної традиції, даний підхід підкреслює мимовільність і стихійність переживання. Найбільш поширеною метафорою переживання тут є потік (stream, flow). Ф.Є. Василюк каже про рівневу побудову переживання, яка аналогічна побудові рухів по М. О. Бернштейну, і його протіканні в різних регістрах життєвих світів. Структура свідомості яка складається з «шарів», так опосередковує переживання, що для його розуміння метафора потоку стає спрощеною і плоскою, «оскільки не враховує ні глибинного виміру переживання, ні перетворюючого впливу його на свідомість. Якщо спиратися на геолого-географічні метафори, то процеси переживання часом можуть бути уподібнені вулканічній активності, руху льодовиків, переміщенню платформ і т.п., тобто таким формотворчим процесам, які виробляють радикальні метаморфози в будові земної кори» [3, с.33].

Таким чином, «і» в парі «свідомість і переживання» є не просто випадковим сполучником, а проявом принципу людського «буття-в-світі» на противагу

онтології поділу суб'єкта і об'єкта. Психотехнічний зміст цього «і» знаходить вираження в розроблених методах роботи зі зміненими станами свідомості, «психотехнікою життєвих світів» і в самих базових психотехнічних одиницях.

Фактично свідомість і переживання виступають як різні проєкції одного і того ж життєвого процесу: свідомість як структура, переживання – як його зміст.

Для Ф.Є. Василюка переживання це процес. І процес цей – не проходження через безпосередній досвід в свідомості., як прийнято в класичній психології, це особлива форма діяльності

Ви знаєте, що діяльність – це провідна категорія діяльнісної концепції в радянській психології, в концепції А.Н. Леонтьєва. А так як Федір Єхимович був його учнем, то він проиннятий ідеєю діяльності, і переживання він розглядає не як який-небудь емоційний процес, не як функцію чогось, а саме як особливу форму діяльності, яка спрямована на відновлення душевної рівноваги. Він дає визначення: «Переживання – це особлива форма діяльності, спрямована на відновлення душевної рівноваги, втраченої осмисленості існування», і далі каже, що «переживання або мета переживання – це створення сенсу» [4, с. 5].

Далі він каже, що в рамках відношення свідомості до буття робота переживання полягає в досягненні смислової відповідності свідомості і буття, тобто він розглядає, аналізує співвідношення свідомості і буття і говорить про те, що функція переживання – як раз в забезпеченні буття змістом. Тобто головна мета переживання – це досягнення несуперечності і цілісності внутрішнього світу. Переживання – це і емоційний, і інтелектуальний процес, цілісний процес (там багато що відбувається), ми не гармонійні і цілісні істоти, і тому мета переживання – повернення до якихось внутрішніх подій нашого життя для досягнення внутрішньої гармонії і спокою. Він також говорить, що переживання служить захистом, а захист служить інтеграції «Я». Психологічний захист він розглядає як функцію інтеграції «Я»: і у структури «Я» є потреба в організації, досягненні цілісності. І ось цю цілісність і забезпечує переживання. «Читач,

мабуть, уже помітив, що термін переживання використовується нами не в звичному для наукової психології сенсі, як безпосередня, найчастіше емоційна, форма даності суб'єкту змістів його свідомості, а для позначення особливої внутрішньої діяльності, внутрішньої роботи, за допомогою якої людині вдається перенести ті або інші (зазвичай важкі) життєві події і ситуації, відновити втрачену душевну рівновагу, словом, впоратися з критичною ситуацією.» [4, с.12].

1.1.2. Л. С. Фахрутдінова

Переживання – це психологічна категорія, яка визначає явище самосвідомості, що інтегрує буттєвість і субстанціональність суб'єктивного світу людини, що проявляється у вигляді когнітивних, емоційних процесів і тілесних самовідчуттів суб'єкта, що виступає для суб'єкта як психічна діяльність по «переробці» одержуваних вражень і вбудовування їх в образи внутрішнього і зовнішнього світу [25].

Переживання ж представляється нами як буттєвий аспект суб'єктивної реальності людини, його субстанціональність, психічну «опредметненість», «матерію» суб'єктивності людини, її внутрішнього світу [25]. Фахрутдінова також підкреслює, що переживання є однією з найважливіших складових свідомості людини, її внутрішнього світу. Таким чином, проявляється головна особливість переживання в функціонуванні психіки людини – його зв'язок з процесами свідомості, усвідомлення, переробки, «вбирання», «перетравлення», трансформації інформації, що надходить у вигляді вражень і переходить в образи свідомості.

Згідно Лілії Раїфівни, пережиті психічні процеси включені в психічні стани, згідно діалектичного закону переходу кількості в якість призводять до зміни психічних станів.

Переживання при цьому відіграє роль проміжної ланки, опосередковуючого психологічного механізму у взаємодії психічних процесів і

станів. Пережиті психічні процеси мають певний асимілюючий, акомодативний потенціал (по Ж. Піаже), обумовлений його суб'єктивною значущістю, новизною і життєвими обставинами, ситуацією, суб'єктивним досвідом людини, культурно-соціальним контекстом, що в сукупності впливає на структурно-функціональну організацію психічного стану і його динамічні характеристики.

Переживання і стан людини порівняно автономні, складним чином взаємодіючі психологічні інстанції, переживання людини є одночасно і структурною складовою стану, і детермінуючим фактором стану, його формуючим чинником. Переживання, будучи включеним в свідомість людини, впливає на стан через механізми усвідомлення, свідому переробки вражень. Саме враження має також складну афективно-когнітивну структуру, тісно пов'язану як з функціонуванням розумових схем (по Ж. Піаже), так і системою відчуттів і почуттів людини, її емоцій і настрою, так званим холистичним мисленням. Сам відбиток враження на субстанціональності суб'єктивності людини також обумовлений складною детермінуючою системою актуального суб'єктивного досвіду і значущості, культурно-соціальним контекстом, внутрішньою і зовнішньою ситуацією. Враження запускає переживання даного враження, сила якого залежить від акомодативного потенціалу враження і призводить в результаті рефлексії пережитого враження до змін у структурній організації свідомості, особистості, і, отже – психічному стані людини.

Перше, що потрібно відзначити за Фахрутдіною – психічний стан визначає дизайн переживання, умови, ландшафт. Залежно від стійкості, стабільності, просторово-часових та інформаційно-енергетичних характеристик стану, даний стан може сприяти, перешкоджати, спотворювати процесуальність переживання, подібно річці, течія і доля якої залежить від географічних умов. Так депресивний стан може перешкоджати переживанню власного успіху, бути несприятливим фактором.

Друге – як було написано вище, саме психічний стан може бути особливого роду враженням. Процесуальні характеристики переживання будуть залежати від якості психічного стану, його акомодативного потенціалу.

Третє, переживання впливає на динамічні характеристики психічного стану, визначаючи зміну станів людини в процесі переживання. Наприклад, переживання любові молодою людиною може привести до зміни станів від ейфоричного, натхненного до тужливо-депресивного, від стану розчулення до агресивно-афективного стану. Можливо, зміна станів має певні закономірності в залежності від модальності пережитих вражень, але вплив процесу переживання на зміну психічних станів є фактом.

Таким чином, переживання і психічний стан вступають в різноманітні, різномірні і різноаспектні відносини, взаємопроникають в структуру один одного, змінюють, підсилюють або трансформують один одного. Вони можуть також протікати і відносно незалежно один одного. Так, переживання закоханості в певний момент може піти в «глибину психіки» і не проявлятися в ситуації стресу, вирішення проблеми, ділової активності. Таким чином, переживання більш актуальної ситуації, завдання, враження може перевести переживання менш актуального в даний момент враження в режим неусвідомлюваної, латентної зони.

Людина на час може навіть як би «забути» про дане переживання, від нього відволіктися. Але процесуальність переживання зупинитися не може, і подібно річці, що пішла на глибину під землю, продовжує свою течію, свою роботу по зміні свідомості, особистості, суб'єктності.

Таке відбувається і при роботі психологічних захистів, які можуть повністю витіснити переживання в зону несвідомого в разі заборон на подібні переживання або як реакцію на біль, які воно приносить. У даній ситуації ми маємо справу з так званими «замороженими» переживаннями, з якими мають справу вже практичні психологи при консультуванні або терапії. Такі

переживання можуть усвідомлюватися тільки через відчуття глухої тривоги, безпредметної туги, у вигляді кошмарних або повторюваних сновидінь.

Таким чином за Л.Р. Фахрутдіною переживання являє собою провідну характеристику психічного стану, і є його субстанціональністю і буттєвістю,

1.1.3. Л.С. Виготський

В одній з робіт 1931 р. Виготський визначає переживання наступним чином: «переживання – загальна назва для безпосереднього психічного досвіду; з боку суб'єктивності всякий психічний процес є переживання. У всякому переживанні розрізняють акт і зміст переживання; перший – є діяльність, пов'язана з виникненням даного переживання; другий – зміст, склад того, що переживається» [2, с. 128]. Це значення включає в себе безліч психологічних явищ; це ще не поняття в повному сенсі, а загальне феноменологічне визначення. Проте, цікаво те, що слово «переживання» може означати як процес (дію, акт) так і зміст. Іншими словами, переживання може означати і те, як я переживаю щось, і те, що я переживаю. У лекції «Проблема середовища в педології» (1933) Виготський визначає переживання вже дещо інакше, а саме як те, «...яким чином дитина усвідомлює, осмислює, як вона афективно ставиться до відомої події» [5, с. 74]. Тут мова вже не йде про загальну назву для всіх психічних процесів, переживання визначається як інтегральна єдність, як комплекс психічних процесів, що включає емоційні, когнітивні і навіть вольові компоненти. У цьому сенсі, переживання не може зводитися лише до емоційного ставлення до соціального середовища.

І, нарешті, в тій же роботі знаходимо наступне: «...переживання є поняттям, яке дозволяє нам в аналізі законів розвитку характеру вивчати роль і вплив середовища на психологічний розвиток дитини» [5, с. 77]. Тут мова йде вже не про емпіричне визначення, не про дефініцію, а про теоретичне поняття. Більш того, поняття переживання представлено в його ставленні до процесу і до законів розвитку. І, нарешті, воно представлено у ставленні до ролі і впливу соціального

середовища. Два ці аспекти і задають загальнотеоретичну рамку, що виявляє теоретичний зміст поняття переживання.

Переживання як явище, як складний психологічний феномен є повністю індивідуальним, суб'єктивним. Переживання як поняття не містить ніякої феноменології; поняття мають теоретичний зміст, що визначається їх місцем в теорії. Іншими словами, по відношенню до поняття «переживання» питання не в тому, де знаходиться переживання феноменологічно, а в тому, як це поняття пов'язане з іншими поняттями в рамках теорії. Йдеться не про онтологію, а про гносеологію. Переживання дитини – це явища, які можна безпосередньо спостерігати в процесі дослідження, фіксувати в якості експериментальних або емпіричних даних і потім аналізувати. «Переживання» як поняття це теоретичний аналітичний інструмент; це свого роду теоретичний об'єктив, який дозволяє зробити предметом аналізу роль і вплив соціальної дійсності на хід розвитку дитини.

Яке ж місце і роль переживання в процесі розвитку за Виготським? Соціальне стає індивідуальним, але діалектичний характер цього становлення полягає в тому, що тільки ті компоненти соціального середовища, які переломлюються через переживання індивіда, стають значущими з точки зору розвитку. Інакше кажучи, соціальне середовище впливає на процес розвитку через переживання індивідуумом соціального середовища. Не самі по собі соціальні чинники визначають хід розвитку, але тільки ті фактори, які переломлюються через призму переживання. Соціальне середовище як джерело розвитку впливає на розвиток особистості; переживання середовища визначає вплив середовища. Але якщо переживання є така особливого роду заломлююча призма, то чи є вона частиною інтерпсихічного плану або вона лежить в індивідуальній площині, належить до інтрапсихічного плану, до індивідуального виміру? Слова Виготського, схоже, підтверджують друге: «переживання треба розуміти як внутрішнє ставлення дитини як людини до того чи іншого моменту

дій» [6, с. 382], і це може означати, що переживання є та чарівна внутрішня (інтрапсихічна) призма, яка переломлює вплив соціального середовища. Однак повна картина не така проста, як це може здатися.

Традиційно, «соціальне» і «індивідуальне» розглядаються як опозиції, як психологічна складова загальної опозиції «зовнішнього» і «внутрішнього». Культурно-історична теорія пропонує інше бачення: вона розглядає соціальне та індивідуальне як діалектичну єдність, в якому переживання є найважливішим компонентом. Переживання як складний психічний феномен переломлює компоненти соціального середовища в індивідуальній свідомості; «переживання» як поняття, як теоретичний інструмент в аналізі процесу соціокультурного генезису людської свідомості як становлення індивідуального дозволяє розкрити діалектичну єдність соціального та індивідуального, соціальне в індивідуальному та індивідуальне в соціальному.

Таким чином за Л.С. Виготським переживання – це одиниця внутрішнього світу людини, яка є «психічною мембраною» між внутрішнім і зовнішнім світом людини, і, в той же час, має динамічну природу.

1.1.4. М. В. Папуча

«Переживання – це динамічне і змінюване утворення. Його змістовна змінюваність залежить від особливостей онтогенетичного розвитку людини і характеризується своєю внутрішньою напруженістю, пристрасним відношенням людини до світу. Робота переживання спрямована як на злиття людини зі світом, так і на їх розмежування: в обох випадках або формується між ними певний бар'єр, або ж він руйнується. Тому можна сказати, що переживання відпочатково містить в собі межу між особистістю і світом» [17, с. 18].

Микола Васильович підкреслює знакову природу переживання в його зв'язку з вираженням: переживання конструює смислове поле особистості як на рівні зовнішнього, так і на рівні внутрішнього світу. А також розділяє думку про предметність переживання, тобто ми завжди переживаємо щось конкретне.

Виділені наступні ознаки переживання: модальність, мимовільність, тривалість, глибина, тощо.

З теоретичної точки зору переживання за М. В. Папучею – це одиниця аналізу особистості, яка існує у формі складної міжфункціональної динамічної системи і виражає стан особистості в знаковій формі на основі вражень. [17].

1.2. Теоретичні підходи до вивчення переживання як психологічної категорії в зарубіжній психології

Вперше термін «переживання» ми зустрічаємо в роботах В. Дільтея, який увійшов в історію як засновник описової (розуміючої) психології, головне завдання якої полягає в тому, щоб перейти від пояснення природи людини до опису її індивідуального життя [7]. Категорію «переживання» В. Дільтей використовував як основний інструмент, який дозволяв зробити цей перехід. У своєму визначенні переживання, він підкреслював його приналежність до сьогодення, навіть якщо аналізуються події минулого або передбачується майбутнє. Переживання всього має якусь внутрішню мету, заради якого сам процес переживання був запущений і в якому проявлений. Основний метод вивчення внутрішніх переживань людей, на думку В. Дільтея – це аналіз їх автобіографій, які являють собою з'єднання певних точок життєвого шляху, що впливають на подальший розвиток людини [29]. Переживання якраз і є тією сполучною ланкою, яка з'єднує ці розрізнені життєві точки, звертаючи увагу дослідника на щось, що має значимість для розуміння цілісного внутрішнього світу особистості. Таким чином, В. Дільтей дещо перебільшував значення категорії переживання, підкреслена суб'єктивність якої відштовхнула багатьох дослідників, які прагнули того, щоб психологія відповідала суворим критеріям науковості

Феноменологічний підхід до переживання розкривається в працях Е. Гуссерля. Базове поняття феноменології – свідомість – Е. Гуссерль пов'язує з переживанням життєвого світу, точніше, з потоками переживань. Він виділяє два

рівні переживань: нефеноменологічні переживання, де змістом переживання є свідомість, і феноменологічне переживання, пов'язане з переживанням «Я» власних переживань. Відповідно до цього ним було сформульовано і методологічну вимогу до вивчення переживання: оскільки переживання – це завжди актуальний процес, безперервний і незворотний потік, то при його дослідженні потрібно навчитися рухатися разом з цим потоком. Таке розуміння феномена переживання дозволило подолати суб'єктивізм В. Дільтея і надати статус об'єктивності переживанням, присутнім у свідомості [9]. З цією метою використовується метод феноменологічної редукції, тобто поступового виключення з переживання всіх історичних, культурних, наукових, природних та інших суб'єктивностей. Це шлях від буденного шаблонного сприйняття до дитячого, наївного і чистого. Наступний етап дослідження переживання – це феноменологічний опис – неупереджено, максимально близько до оригіналу викладені конкретні індивідуальні приклади переживань особистості. Наступний етап дослідження-це експеримент і теорія [23]. Таким чином, експериментальний етап вивчення переживання і побудова на його основі теорії втрачає свій сенс, якщо відсутнє ясне розуміння того, що саме показав експеримент, іншими словами доки не визначені індивідуальні феномени конкретного переживання.

У контексті психоаналізу категорія переживання займає ключове місце, оскільки, на думку З. Фрейда, кожне переживання є породженням, функцією якихось прихованих психічних елементів, складових змісту структур психіки – Ід, Его і Суперего, які, в свою чергу, вирішують завдання переробки цих переживань. Так, наприклад, приписи, моральні норми та ідеали, що становлять зміст Суперего, виникають у результаті переживань, що випробовуються дитиною в ситуаціях взаємодії з оточуючими, коли його хвалили, лаяли, карали, заохочували значущі інші [27]. Ранні дитячі переживання складають основу для формування більш пізніх переживань, при роботі з пацієнтами потрібно сконцентруватися на роботі з його пізніми переживаннями, завдяки чому можна

натрапити на слід дитячих переживань, що здається вже не мають значення і тому забуті, але це не відповідає дійсності. Адже саме для блокування найбільш травматичних з них, індивід використовує різноманітні механізми психологічного захисту. Переживання – це результат зіткнення бажання і заборони. Це стосується як переживання любові, так і переживання ненависті. Також З. Фрейд підкреслював катарсичну роль переживання, його здатність приводити до розрядки напруження і зниження невротичної симптоматики [24].

Таким чином, історія розвитку індивідуальної свідомості людини пов'язана з історією її переживань в системі розвитку відносин з іншими людьми. Тому основу психоаналізу становить аналіз неявних, пригнічених переживань людини методами вільних асоціацій, тлумачення сновидінь, інтерпретацією.

В екзистенціальному підході категорія переживання також займає дуже важливе місце. За словами А. Ленгле, саме в переживанні відбувається момент зіткнення зовнішнього і внутрішнього світу. Переживання – це та основа, на якій людина будує своє життя і долає перешкоди на своєму шляху. Якщо людина відчуває незрозумілі для неї почуття, або такі, які завдають їй сильного болю, вона дистанціюється від своїх переживань, відчужується від взаємодії з ними, що негативно відбивається на якості її життя [12]. Таке розуміння переживання лягло в основу запропонованого В. Франклом і глибоко опрацьованого А. Ленгле методу екзистенціального аналізу. Суть цього методу полягає в отриманні доступу до емоцій, «центру і вмістилища переживань» [12].

Головними помічниками в отриманні доступу до емоцій є робота з біографією особистості та емпатична присутність психотерапевта. Наступний етап – аналіз особистісних установок і рішень, які дозволять пацієнту стати відкритим тим цінностям і цілям, які допоможуть йому стати автентичним.

Інший представник екзистенціального підходу Р. Д. Лейнг вважає переживання першоосновою, самим існуванням внутрішнього світу, «душею людини». Проявляється переживання через поведінку. У зв'язку з цим для

отримання в психологічному дослідженні цілісного погляду на природу людини необхідно досліджувати і переживання, і поведінку. Акцент на чомусь одному може виявитися одностороннім [12].

Засновник гуманістичної психології А. Маслоу також вважав, що переживання пов'язано з внутрішнім, істинним Я людини, відображає його сутність. Тому саме з переживаннями він пов'язує можливість задоволення потреби в самоактуалізації. Ці переживання отримали назву пікових і позначають кращі моменти людського існування, переживання радості, захоплення. Вони дозволяють людині переосмислювати події, що відбуваються з нею, дарують відчуття глибокого задоволення, дозволяють відчуті єдність зі світом, іншими людьми [13]. З віком людина набуває здатність відчувати іншого роду переживання, які були названі А. Маслоу «плато-переживаннями». Переживання їх – означає Жити на постійно високому рівні просвітлення, але без бурхливих емоційних потрясінь. Ці переживання пов'язані більше зі спокоєм, ніж з емоційністю. Оскільки «пікові переживання» певною мірою біологічно обумовлені, пов'язані з автоматичною розрядкою. Що стосується «плато-переживань», то А. Маслоу пропонує досліджувати їх через Символи, поетично, трансцендентно. Він підкреслює, що такий метод вивчення «плато-переживань» реальний, оволодіння ним дозволяє навчатися безтурботним переживанням [26].

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I

Категорія переживання відноситься до числа базових в психологічній науці, однак характеризується недостатньою теоретичною і практичною розробленістю, що може бути обумовлено як складністю самого феномена, так і наявністю досить великої кількості розрізнених підходів до його розуміння. У зв'язку з цим в даному розділі є розгляд та аналіз основних методологічних підходів до вивчення феномену переживання в радянській та зарубіжній психології. Відразу підкреслимо, що розглянуті підходи до вивчення переживання в цілому можуть бути розмежовані досить умовно, оскільки можуть характеризуватися як взаємодоповнюючі і взаємопроникаючі один в одного. Однак це розмежування представляється необхідним, оскільки дозволяє простежити шляхи методологічних пошуків дослідників і проаналізувати їх бачення того, які методологічні підгрунтя повинні бути в основі вивчення феномена переживання.

Ф. Є. Василюк дає наступне визначення переживання: «Переживання – це особлива форма діяльності, спрямована на відновлення душевної рівноваги, втраченої осмисленості існування», і далі каже, що «переживання або мета переживання – це створення сенсу». Іншими словами це особливої природи процес.

За Л. С. Фахрутдіною, переживання – це психологічна категорія, яка визначає явище самосвідомості, що інтегрує буттєвість і субстанціональність суб'єктивного світу людини, що проявляється у вигляді когнітивних, емоційних процесів і тілесних самовідчуттів суб'єкта, що виступає для суб'єкта як психічна діяльність по «переробці» одержуваних вражень і вбудовування їх в образи внутрішнього і зовнішнього світу. Іншими словами переживання – це внутрішній безперервний психічний процес по переробці вражень, які можуть мати як внутрішнє, так і зовнішнє походження

Л. С. Виготський в різні роки своєї творчості використовував 2 основних визначення переживання: переживання як власне психічний досвід, в якому сплітаються зміст і акт переживання (склад того що переживається, і власне процес переживання); переживання як одиниця свідомості людини, яка є з'днувальною ланкою між внутрішнім світом і соціальним оточенням людини.

М. В. Папуча підкреслює знакову природу переживання в його зв'язку з вираженням: переживання конструює смислове поле особистості як на рівні зовнішнього, так і на рівні внутрішнього світу. А також розділяє думку про предметність переживання, тобто ми завжди переживаємо щось конкретне.

Виділені наступні ознаки переживання: модальність, мимовільність, тривалість, глибина, тощо.

З теоретичної точки зору переживання за М. В. Папучею – це одиниця аналізу особистості, яка існує у формі складної міжфункціональної динамічної системи і виражає стан особистості в знаковій формі на основі вражень.

В зарубіжній психології переживання включається в контекст життя індивіда, в його прагнення і бажання. Переживання виступають як внутрішні сигнали, дозволяють осмислити те, що відбувається з людиною і зробити якийсь вибір між конфліктуючими мотивами і потребами в критичній життєвій ситуації. Дякуючи цьому людина знаходить осмисленість існування, підкоряючись головному мотиву – впорядкуванню внутрішнього світу. Переживання здійснюються в основному на несвідомому рівні.

Для перевірки гендерних відмінностей переживання відповідальності – іншої складної і системної категорії, ми зупинимося на розумінні переживання Л.С. Виготським. Тобто існує зміст відповідальності у різних формах (наприклад у формі повинності), який переживається людиною в конкретних формах діяльності (наприклад виконання наказу), на суб'єктивному рівні, як безпосередній психічний досвід.

РОЗДІЛ II. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК СИСТЕМНА СКЛАДОВА ОСОБИСТОСТІ

2.1. Теорія відповідальності

Відповідальність – базова властивість особистості, тому вона вивчається багатьма науками: філософією, соціологією, юриспруденцією, етикою, педагогікою і психологією. Відповідальність є одним з основних компонентів структури особистості, що визначає ступінь свободи і основні напрямки поведінки особистості. Багато дослідників вважають відповідальність необхідним атрибутом зрілого вчинку, адже кожен раз, коли людина самостійно приймає рішення, вона несе відповідальність за їх наслідки. Довгий час відповідальність розглядалася як форма взаємозв'язку особистості і суспільства і досліджувалася у філософсько-теоретичному аспекті. В даний час відповідальність вивчається в різноманітних областях психологічної науки. Вона досліджується у зв'язку з моральним розвитком підростаючого покоління, вивчається тими, хто цікавиться питаннями особистості, когнітивними процесами, психологією управління і т. д. Незважаючи на значну кількість робіт, присвячених цій темі, в дослідженні відповідальності рано ставити крапку. Актуальність даної проблеми не викликає сумнівів, адже «людина завжди відповідальна у своїх діях, і за свої дії, за винятком тих випадків, коли вона ще не стала, за прийнятими в суспільстві нормами, суб'єктом активної соціальної діяльності або, навпаки, перестала бути такою» [10, с. 75]. Людина – істота соціальна, вона живе в суспільстві і змушена підкорятися його нормам і правилам. Суспільний характер життя породжує систему взаємозалежності. Від нашої поведінки часто залежать не тільки наше власне життя, а й життя оточуючих нас людей, тому, приймаючи рішення, ми зобов'язані передбачити результати і можливі наслідки. Ми несемо відповідальність не тільки за самих себе, але і за інших. І чим вище місце, займане людиною в суспільстві, тим ширше рамки і більше обсяг її відповідальності. З огляду на сказане, можна припустити,

що інтерес до цієї проблеми згасне не скоро, а в світлі подій останніх років проблема відповідальності набуває особливої значущості.

У словниках сучасної української мови дається наступне тлумачення відповідальності: «відповідальність – це покладання на кого-небудь або взяте кимось зобов'язання звітувати в якихось своїх діях і прийняття на себе провини за можливі їх наслідки», тобто відповідальність має безпосереднє відношення до виконання зобов'язань, під якими розуміють «обіцянку або договір, що вимагають від прийнявчих їх безумовного виконання».

У філософській літературі відповідальність досить часто розглядається як морально-психологічна категорія, що означає усвідомлення людиною свого обов'язку, своїх обов'язків перед суспільством. Відповідальність – це здатність людини передбачати результати своєї діяльності і визначати її виходячи з того, яку користь чи шкоду вона принесе суспільству [11]. Чим ширші рамки свободи, тим вища відповідальність, і, навпаки, чим більший зміст, закріплений у відповідальності, тим більше свободи вона вимагає для своєї реалізації. Немає свободи без відповідальності, і навпаки. Бо останнє являє собою спосіб організації і спрямованості суб'єктивної активності, а тим самим і більш-менш успішний шлях до досягнення свободи [10].

Трактування поняття відповідальності як кінцевого етапу діяльності суб'єкта у вигляді «зобов'язання приймати на себе провину за наслідки своїх дій» і «зобов'язання звітуватися за свої дії» ще не вичерпує всього змісту. Дуже важливим є те, що відповідальність виступає як суттєва риса особистості.

К.А. Абульханова-Славська розглядає відповідальність як прояв активності особистості і дає більш широке визначення: «відповідальність – це самостійне, добровільне здійснення необхідності в межах і формах, що визначаються самим суб'єктом. Вона виступає як ідеальне уявне моделювання суб'єктом відповідальної ситуації, її меж і рівня складності, а потім практичного здійснення»[1, 111].

Згідно ряду авторів [14; 20] відповідальність є невід'ємною складовою, атрибутом зрілого вчинку. За Е. Фроммом, наприклад, турбота, відповідальність, повага і знання – це сукупність якостей зрілої людини [28].

А. А. Реан [20] вважає, що з відповідальністю пов'язана не тільки сутність буття зрілої особистості, а й успішність, і способи її самоактуалізації.

Відповідальність, таким чином, може розглядатися в двох аспектах: як відношення особистості і як її якість: відповідальне ставлення виробляється як реакція на вимоги в певних умовах і виступає етапом становлення відповідальності як якості особистості. Як якість особистості, відповідальність проявляється в характері, в почуттях, сприйнятті, усвідомленні, світогляді, в різних формах поведінки. Істотні ознаки відповідальності: точність, пунктуальність, вірність особистості у виконанні обов'язків і її готовність відповідати за наслідки своїх дій. Все це має на увазі чесність, справедливість, принциповість особистості [16].

Відповідальність – це складне духовне утворення, специфічний процес, в якому переплітаються раціональний, емоційний і вольовий компоненти [14; 16]. Для розуміння відповідальності як внутрішньої якості особистості особливе значення має вивчення емоцій, так як вони грають важливу роль в опосередкуванні реакцій на зовнішній вплив. Акт прийняття відповідального рішення завжди характеризується емоційними переживаннями, гамою психічних станів. При цьому відповідальність виражається в таких емоційних станах, як занепокоєння, заклопотаність, тривога, напруженість, хвилювання, зосередженість, сумнів і ін.

В. П. Прядеїн [19] розглядає відповідальність у вигляді системної якості особистості, а саму відповідальність розуміє як функціональну єдність мотиваційних, емоційних, когнітивних, динамічних, регулятивних і продуктивних складових. В основі виникнення і функціонування відповідальності як особистісного феномену лежить самосвідомість, яка

орієнтована на осмислення людьми своїх дій, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, свого становища в суспільстві. Більш детально про компоненти відповідальності за Прядеїним ми розглядаємо в розділі III.

Усвідомлення особистістю своєї відповідальності визначається рядом факторів. До них відносяться когнітивні, мотиваційні, характерологічні, ситуативні та інші фактори. Крім того, усвідомлення особистістю своєї відповідальності пов'язане з її самовизначенням і самоствердженням [16]. Підставою відповідальності можна вважати впевненість у своїх силах, чіткі власні критерії діяльності і здатність їх відстояти, домогтися свого [1].

Відповідальність відображає обсяг особистісних завдань, тобто межі свого обов'язку. Людина може відчувати відповідальність тільки за себе, за себе і своїх близьких, себе і свій колектив, нарешті, за все на світі.

Відповідальність як внутрішня якість є елемент свідомості людини, і вона включає в себе наступні елементи [16]:

- усвідомлення необхідності діяти відповідно до суспільних вимог і норм, як соціальних цінностей;
- усвідомлення своєї соціальної даності та суспільної ролі;
- передбачення наслідків вибору, рішень і дій;
- критичність і постійний контроль над своїми діями, облік їх наслідків;
- прагнення до самоактуалізації, реалізації себе в об'єктивному світі;
- розуміння себе і самооцінку;
- готовність відповідати за свої дії;
- соціальну, громадську діяльність.

Класифікації відповідальності [14; 22]:

1. Здійснюється, головним чином, виходячи з видів рольових обов'язків і тих соціальних відносин, з яких вони виникають, тобто на основі об'єкта відповідальності. Так, розрізняють політичну, юридичну, моральну, професійну

та інші види відповідальності. Звичайно, всі ці класифікації умовні, бо багато видів відповідальності в дійсності взаємопроникають одна в одну.

2. Відповідальність можна класифікувати за суб'єктом контролю: контроль або з позицій особистості, або з позицій суспільства.

3. Відповідальність може покладатися за будь-яку дію або за бездіяльність. Людина повинна відчувати себе відповідальною не тільки за зроблене нею, але і за те, чого вона не робила, хоча і зобов'язана була це зробити.

Центральною тенденцією еволюції відповідальності є виникнення внутрішнього механізму контролю. Відповідальність перетворює зовнішній повинність у внутрішню звичку [1]. У цьому випадку суб'єкт відповідає за свої дії тільки перед самим собою. Формування відповідальності включає в себе передачу досвіду, засвоєння звичок, вироблення стереотипів. Вітчизняні автори підкреслюють, що відповідальність формується тільки в адекватній діяльності і в адекватному спілкуванні [1; 16; 20; 22].

Функції відповідальності бувають пізнавальними, оціночними і регулятивними [14]. Психологічна передумова відповідальності – це можливість вибору, тобто свідома перевага певній лінії поведінки [14; 22]

Показово в зв'язку з цим, що вибір може здійснюватися в ускладнених умовах, наприклад, в конфліктних ситуаціях, де стикаються інтереси окремо взятої особистості, групи людей або суспільства. Кожен вибір для особистості являє собою проблему вибору свого «Я». Тут якраз і виникає проблема «бути чи не бути» або «бути або здаватися». Для людини «бути» означає Бути людиною, відстоювати свої життєві позиції і нести за них відповідальність. Вибір «здаватися» означає відмову від відповідальності. Відповідальність, таким чином, це найважливіша властивість особистості.

Якщо мова йде про прийняття соціальних норм поведінки, то зазвичай говорять про соціальну відповідальність особистості. Особливість її в тому, що її об'єктом є соціальні норми і рольові функції, а суб'єктом контролю може ви-

ступати як сама людина, так і її соціальне оточення. Однак не тільки норми поведінки і рольові функції можуть бути об'єктом відповідальності [14].

Людині властиво приписувати відповідальність або зовнішнім силам (нагоді, долі і т.п.), або власним здібностям, прагненням. Залежно від цього формуються різні стратегії поведінки. Необхідним засобом управління поведінкою є усвідомлення відповідальності людиною. Поняття відповідальності безпосередньо корелює з поняттям «самотійність». Коли рішення приймається особисто суб'єктом дії, то на нього лягає вся відповідальність. Численними дослідженнями західних вчених доведено, що відповідальність девальвується в групі. Колективна відповідальність, з точки зору західних фахівців-психологів «розмиває» індивідуальну відповідальність, що в кінцевому підсумку призводить до безвідповідальності.

За кордоном, починаючи з 1973 р., з'являється велика кількість експериментальних робіт присвячених вивченню феномена покладання відповідальності. У значній частині цих досліджень розкривається залежність результату покладання відповідальності від особистісних особливостей людини, на яку вона покладається, а також від особистості того, хто її покладає. Так, вивчено вплив на процес покладання відповідальності як факту фізичної привабливості індивідів, статі, здатності до встановлення причинно-наслідкових зв'язків, рівня мотивації досягнення, соціальної приналежності та етичних факторів.

К. Сілігмен, Н. Паскал, Т. Таната. наприклад, виявили значну взаємодію між фізичною привабливістю та покладанням відповідальності. Виявилось, що є тенденція відповідальність за хороші справи покладати на більш привабливих жінок, а за погані – на менш привабливих. У роботі Т. Хаяші і Х. Ігмачі розкривалася залежність покладання відповідальності від рівня мотивації досягнення. Авторами отримані дані, згідно з якими покладання відповідальності

є, по-перше, функцією рівня мотивації досягнення і, по-друге, функцією ступеня розбіжності між очікуваннями і результатом.

Р. Волошин, С. Шерман, Е. Тілл досліджували вплив особливостей організації діяльності на покладання відповідальності в умовах успіху і невдачі. Експеримент проводився на старших школярах, об'єднаних в пари, в ситуаціях кооперації і конкуренції один з одним. Було виявлено, що в умовах кооперації, як і конкуренції, при нейтральних з точки зору успіху або невдачі результатах роботи, випробовувані схильні приписувати відповідальність за неуспішність виконання справи об'єктивним обставинам, а при успішному – самим собі. У разі ж неуспіху в кооперативній ситуації відповідальність покладалася на партнера, а в конкурентній – на об'єктивні обставини. Результати дослідження продемонстрували явну індивідуалістичну спрямованість випробовуваних.

Дж. Каннінгем і Г. Келлі досліджували специфіку актів покладання відповідальності у сфері міжособистісних відносин в умовах різної значущості розглянутих подій.

С. Нельсон оцінював роль, яку в процесі покладання відповідальності відіграє сприйняття впливовості, тобто ступеня впливу однієї особи на поведінку або думку іншого. Значення даного чинника вивчалось в умовах об'єктивних відносин впливовості та взаємодії в експериментальному ігровому контексті. Дані, отримані в дослідженні, свідчать про вплив ситуативних факторів на процес покладання відповідальності.

Д. Адерман, Р. Анер і Дж. Харріс за допомогою проектної методики вивчали залежність результатів покладання відповідальності від спрямованості емпатії. Для цього 48 випробовуваних просили емоційно ідентифікуватися зі станом різних осіб-героїв. Як і очікувалося, випробовувані, які ідентифікували себе зі станами неповнолітньої жертви, покладали більше відповідальності на інших дійових осіб розповіді, ніж інші учасники експерименту, які не уявляли себе в ролі жертви.

Досліджувався вплив складності завдання на покладання відповідальності, а також залежність покладання відповідальності від відповідності результатів дії очікуваним результатам. Перше з цих досліджень показало, що ситуація успіху, невдачі, очікування продовження роботи над завданнями і відсутності подібного очікування впливають на приписування відповідальності собі та іншим [8].

Недолік всіх робіт: особистість вивчається авторами поза її зв'язком з конкретним соціальним середовищем, поза соціально значущою діяльністю. У переважній більшості досліджень не враховується і факт приналежності випробовуваних до тієї чи іншої соціальної спільноти, групи. Нарешті, відсутні дослідження процесу покладання відповідальності в реально діючих групах. Тим часом перераховані вище фактори не можуть не надавати істотного впливу на акти покладання відповідальності.

В даний час відповідальність вивчається в різних областях психологічної науки. Вона досліджується у зв'язку з моральним розвитком підростаючого покоління, вивчається тими, хто цікавиться питаннями особистості, когнітивними процесами, психологією управління та ін. К. Муздибаєв у своїй книзі «Психологія відповідальності» зробив спробу узагальнити основні досягнення досліджень відповідальності в психології. Зокрема, він зачіпає проблему соціальної відповідальності як властивості особистості, формування і розвиток відповідальності особистості та ін.

Формування і розвиток відповідальності особистості

Ж. Піаже: від об'єктивної до суб'єктивної відповідальності особистості

Ж. Піаже розглядав когнітивний аспект відповідальності, стежив за уявленнями і судженнями про відповідальність, що формуються в ранньому віці. Він виділяє об'єктивну відповідальність. У віці до 7-8 років важливий лише фізичний аспект після дії, але не мотив дії. Так, для дітей більш неслухняним і зіпсованим представляється дитина, яка випадково розбила 15 чашок, а не та, хто розбила тільки одну чашку, намагаючись взяти джем без дозволу. У віці старше

7-8 років, особливо в 10-11 років, діти починають брати до уваги мотиви неправильної поведінки і умови, що спонукали зробити вчинок. Формується суб'єктивна відповідальність у моральному розвитку.

Таким чином, Ж. Піаже, вивчаючи стадії морального розвитку дитини, визначав відповідальність як один з приватних аспектів загального процесу морального розвитку. На його думку, розвиток відповідальності у дитини йде від об'єктивного до суб'єктивного напрямку. Діти засвоюють зразки соціальної поведінки спочатку завдяки пізнанню і виконанню правил різних дитячих ігор. Важливу роль при переході від об'єктивної відповідальності до суб'єктивної відіграє кооперація, співпраця. Таким чином, Ж. Піаже бачив рушійні сили розвитку відповідальності особистості, роблячи акцент у своєму розумінні відповідальності на когнітивному аспекті.

Хайдеггер: рівні атрибуції відповідальності

Ж. Піаже прийшов до проблеми відповідальності через вивчення генезису морального розвитку дітей, а Хайдеггер виводив різні рівні атрибуції відповідальності з психології «рядової людини». Хайдеггера цікавлять критерії атрибуції, використовувані суб'єктом, щоб вивести відповідальність.

Приписувана суб'єктом відповідальність зростає від першого до четвертого рівня і на п'ятому знову знижується.

На першому рівні немає навіть натяку на який-небудь аналіз факторів, що спонукали до дії. Відповідальність визначається синкретично, псевдокаузальним чином і абсолютно ігноруються об'єктивні причинно-наслідкові зв'язки. У життєвих ситуаціях цей вид проявляється, коли когось дорікають за проступки його друга, коли дітей засуджують за гріхи батьків.

Для атрибуції відповідальності суб'єкту на другому рівні досить простого факту вчинення ним дії, навіть якщо він не міг передбачити наслідки свого вчинку. (Об'єктивна відповідальність за Ж. Піаже).

На третьому рівні основним критерієм виступає «перед-видимість результату дії», чи міг суб'єкт передбачити результат. При цьому не має значення, був чи не був даний наслідок метою суб'єкта дії. Цей рівень атрибуції-неодмінний компонент і цивільної, і кримінальної відповідальності.

Серцевиною визначення відповідальності на четвертому рівні є навмисність вчинку. На даному рівні майже єдиним казуальним агентом події визнається сам суб'єкт (суб'єктивна відповідальність, за Ж.Піаже).

На п'ятому, останньому рівні атрибуції, суб'єкт вважається лише частково відповідальним за будь-які результати його дії, якщо обставини склалися так, що кожен, опинившись на його місці, змушений був би вчинити так само. Тут вступають в силу пом'якшуючі провину обставини.

Незважаючи на відірваність когнітивної моделі рівнів атрибуції відповідальності, запропонованих Хайдеггером, від конкретної діяльності суб'єкта, вона містить в собі позитивні елементи. Справді, це дає пояснення, як «пересічна людина» виводить причини подій – що стосуються її, що відносяться до інших, що має позитивні наслідки, що має негативні результати, і т. д.

Формування відповідальності особистості в теорії діяльності

У радянській психології відповідальність з самого початку досліджувалася в конкретній діяльності, причому в діяльності, що веде на даному етапі розвитку дитини. Далі вона вивчалася у спільній діяльності. Зовнішнім показником реальної відповідальної поведінки служила міра здійснення того чи іншого можливого обов'язку. Відповідальність же концептуально розглядалася як властивість особистості, тому і всі експерименти носили формуючий характер.

Один з перших таких експериментів був поставлений в. А. Горбачовою. «Ні знання, ні успішне виконання нехай навіть соціально значимої діяльності, ще недостатньо для формування відповідальності дитини. Потрібно, щоб вона емоційно переживала доручене їй завдання, усвідомлювала важливість, необхідність своєї діяльності не тільки для Неї самої, але і для інших дітей; раділа

або засмучувалася за результат; отримувала оцінку своєї діяльності з боку дорослих і однолітків; розуміла необхідність тримати відповідальність за виконання покладених обов'язків. Все це може бути засвоєно завдяки активному включенню дитини в складну мережу соціальних відносин» [14, с.108].

2.2. Відповідальність як системна складова особистості

Уявлення про системний характер відповідальності передбачає, що вона є не просто однією з властивостей особистості, а її інтегральною якістю, механізмом організації життєдіяльності людини, багато в чому визначеним успішністю її діяльності. Це знаходить відображення в різного ступеня вираженості її основних компонентів на різних стадіях онтогенезу, в гендерній специфіці, в неоднаковості природних передумов різних компонентів відповідальності і т. д.

Комплексний розгляд якості відповідальності глибоко співзвучний з дослідженнями інтегральної індивідуальності та виокремлення властивостей різних ієрархічних рівнів, їх взаємодією

З теоретичної точки зору акцент у вивченні відповідальності потрібно зробити на результативному-компоненті відповідальності, тобто на параметри які характеризують суб'єктність (суб'єктно-особистісний результат) і предметність (суспільно значимий відповідальний результат). Пояснюється це тим, що результативний компонент у відповідальності – визначальний. Без зовнішнього прояву відповідальності не можна говорити і про відповідальність суб'єкта (вона залишається «річчю в собі»).

Інші компоненти і параметри, її складові, більшою мірою уточнюють її операційні або змістовні характеристики.

Під відповідальністю ми розуміли гарантування суб'єктом досягнення результату власними силами на основі самостійно прийнятого рішення, усвідомлення обов'язку і совісті.

Виходячи з багатовимірно-функціонального аналізу окремих властивостей особистості, відповідальність можна визначити як досягнення результату на основі взаємодії регуляторно-динамічних і мотиваційно-сміслових компонентів.

У філософській та психологічній літературі найчастіше відбувається ототожнення понять, «відносини відповідальної залежності» і «відповідальності», що не представляється правомірним, бо відповідальне ставлення ситуативне, а відповідальність – стійка якість особистості. Необхідно розрізняти відповідальність як морально-етична якість особистості і соціальну відповідальність як професійну цілепокладаючу якість.

Об'єктивною основою відповідальності людини перед суспільством і самою собою є реальний зв'язок суспільства і особистості, який завжди носить суперечливий характер. Існують соціальні норми, але існує і свобода вибору, в тому числі і можливість їх порушення. Де немає вибору, там немає і відповідальності.

Складний характер відповідальності визнається більшістю дослідників цієї якості. І в цьому плані відповідальність індивіда більш повно характеризується з боку її ментальності. На рівні ментальності перетинаються природне і культурне, раціональне і емоційне, свідоме і несвідоме, індивідуальне і суспільне.

Під ментальністю відповідальності ми розуміємо не тільки сукупність готовності, установок і схильність індивіда діяти певним чином, але і безпосередню реалізацію задуманого, поведінку суб'єкта в ситуації відповідальної діяльності. Іншими словами, ми розглядали відповідальність виходячи «з єдності свідомості і життєдіяльності»

У своїй роботі ми робимо акцент на другій-складовій відповідальності – її діяльній частині, оскільки без зовнішнього прояву, без своєї реалізації в конкретних справах і вчинках про наявність відповідальності у суб'єкта говорити не доводиться. Тільки наявність реалізованої мотивації і робить вчинок цілісним утворенням, синтезом і інтеграцією суб'єктивного і об'єктивного, матеріального

і ідеального, необхідним і можливим, тобто дозволом вихідного протиріччя – реалізацією потреби.

В ряду виконуваних суб'єктом дій – від несвідомих і мимовільних до довільних і свідомих – відповідальні дії займають місце серед дій довільних, що мають соціальний характер і соціальну значимість.

Ймовірно, одна з основних відмінностей відповідальної дії від усіх інших, що виконуються суб'єктом – це наявність контролю і оцінки зробленого не тільки з боку суб'єкта дії, а й з боку окремих осіб, груп, установ, інстанцій і суспільства в цілому. Не випадково, що перш, ніж приступити до виконання відповідальної дії, суб'єкт прогнозує можливу реакцію на свої вчинки з боку оточуючих.

Таким чином, говорячи про відповідальність, ми говоримо про універсальну категорію, що характеризує цілий клас добровільно виконуваних довільних дій. Складність у прийнятті добровільного рішення полягає в тому, «що людина – виразно або в загальних рисах розуміє, що рішення є добровільною дією, яка незмінно припускає відповідальність».

Як і в інших видах дій, причинами, що викликають відповідальні дії, є матеріальні та ідеальні потреби і зовнішній подразник. Усвідомлення потреби тягне за собою прояв активності для її задоволення. Так, досить частими мотивами відповідальності суб'єкта є мотиви надання допомоги типу «якщо не я, то хто?». При наявності декількох мотивів можлива їх «боротьба» і поява мотиву дії або відмови від задоволення потреби, або переходу її з розрядки актуальних в розряд відстрочених з відповідною мотивацією.

Причинами відмови індивіда виконувати відповідальні дії можуть бути як недостатня сформованість якості відповідальності (як внутрішньої необхідності), так і непередбачені перешкоди і труднощі, які лежать за порогом його енергетичних можливостей. Як правило, подібне трапляється рідко через те, що відповідальна людина відмовляється від подібного роду дій, дій з непередбачуваними наслідками, ще на рівні прийняття рішення.

Іншими словами, перед реалізацією відповідальної дії суб'єкт знаходиться як би в позиції вибору, коли на одному кінці континууму проблеми не впізнаються і немає бажання їх змінити, а на іншому – все зростає почуття особистої відповідальності за вирішення цих проблем. Здійснюючи вибір, суб'єкт усвідомлює, що всі наслідки, які реально можуть бути передбачені, повинні бути враховані. У цьому сенсі недооблік наслідків вчинку є безвідповідальним або не зовсім відповідальним ставленням особистості до своїх дій. Разом з тим при оцінці вчинку правомірно виходити не з усіх наслідків, а тільки з тих, які могли бути передбачені. За них і несе відповідальність людина.

В цілому не так вже й важливий мотив відмови, а важливо те, що вже на рівні потреби і мотивації відповідальної дії йде постановка мети, оцінка можливості її досягнення.

Також важливо відмітити, що важливим компонентом відповідальної дії є її інтенція, що включає в себе не тільки спрямованість дії, а й наміри суб'єкта: Намір являє собою по суті зафіксоване рішення спрямованості на здійснення мети. Іntenція є також як би вищою інстанцією, що визначає моральність вчинку, мотивів і цілей дій.

При виконанні простої відповідальної дії, дії з ясною кінцевою метою і реакцією оточуючих на нього, інтенція, як правило, відразу ж переходить у процес виконання дії, оскільки в намірі завдяки бажанню зафіксована не тільки сама мета, але і дія, яка до неї призведе. І в даному випадку правильніше було б говорити не про відповідальну дію, а про одиничний відповідальний акт або вчинок.

2.3. Системний характер відповідальності військовослужбовця

Зростаючий рівень вимог до особистісних і професійно-важливих якостей військового в українській армії, що висувається сучасним суспільством, націлює на формування відповідальності як вольової і морально-етичної властивості у всіх верств і соціальних груп населення. Але особлива увага приділяється

сформованості вольової сфери в цілому і відповідальності, зокрема, у військовослужбовців, які стоять на сторожі інтересів нашої держави в умовах війни. Це професійно-важлива особистісна властивість військовослужбовців, що включає і ставлення до себе як до суб'єкта професійної діяльності.

Військовослужбовці у військовій частині виконують ряд завдань, серед яких – бойові, правові, технічні, соціально-психологічні, педагогічні, юридичні та ін. Службовцям необхідно дотримуватися законодавчих норм, норм поведінки в рамках військового Статуту, бути відповідальним за виконувану роботу і слідувати військовій дисципліні.

Поняття «відповідальність військовослужбовця» носить інтегральний характер, так як військовослужбовець несе відповідальність перед державою, суспільством, перед власною сім'єю

Військове середовище і умови військової служби досить жорстко впливають на особистість: її життєдіяльність здійснюється в неординарних умовах, пов'язаних з ризиком для життя і здоров'я, які постійно ставлять їх в ситуацію вибору, випробовуючи на міцність духовні і фізичні сили. Тому для людей, готових присвятити своє життя військовій справі, життєдіяльність в цьому середовищі стає етапом внутрішньої мобілізації психічних ресурсів. Тому військова служба, що відноситься до екстремальних умов діяльності, безумовно, найбільш яскраво здатна відобразити прояви справжньої відповідальності як процесу самодетермінації.

Виконуючи основні функціональні обов'язки, військовослужбовець вирішує складні завдання, які за змістом і структурою не є однорідними. Їх складовими елементами виступають Бойові, економічні, правові, технологічні, соціально-психологічні, виховні та інші завдання. Військовослужбовець зобов'язаний дотримуватися державних законів, правових норм і одночасно бути відповідальним за свою роботу і роботу підлеглих.

У службовій діяльності особливо важливі юридична та соціальна відповідальності.

Юридична відповідальність означає дотримання конкретних законів, наказів і норм державного регулювання, що визначає, що може і чого не повинна робити військова частина, група або екіпаж, як окремий елемент організації, окремий військовослужбовець як об'єкт діяльності.

На відміну від юридичної, соціальна відповідальність – це певний ступінь добровільного відгуку на соціальні проблеми, відповідно до соціальних норм, цінностей, особливостей субкультури і моральних обов'язків. В єдності юридичної та соціальної відповідальності проявляється інтегральний характер відповідальності військовослужбовців. Це, перш за все, полягає в тому, що військовослужбовець несе відповідальність перед державою, перед народом.

Найдорожче, що є у людини це життя. Військовослужбовці як ніяка інша соціальна група населення ризикують життям. Тому їх відповідальність лежить не тільки в рамках закону, наказу або регульованих органами закону вимог. Як приклад соціально відповідальної поведінки можна привести добровільне побажання виконувати складні і відповідальні завдання. Така поведінка не регулюється юридичними законами і є добровільною.

Найважливішим регулятором поведінки військовослужбовця є усвідомлення ним відповідальності, в чому велику роль відіграють групові норми. Тому психологічний механізм реалізації відповідальності військовослужбовцями заснований на групових нормах поведінки. Психологічною передумовою відповідальності є вибір певної лінії поведінки військовослужбовця, який використовує різні стратегії поведінки, визнаючи відповідальність за свої дії і вчинки, або перекладаючи її на зовнішні сили. Формування групових норм поведінки покладає на військовослужбовців відповідальність за свої дії. Коли кажуть, що військовослужбовець порушує

норми групи, членом якої він є, це означає, що такі норми існують, і що людина повинна їм слідувати.

Під груповими нормами розуміється сукупність вимог і правил, що виробляються всередині групи як певного співтовариства і грають роль найважливішого засобу регуляції поведінки членів даної групи, а також характеру взаємин, взаємодії і спілкування.

Можна сказати, що групові норми складаються спонтанно і стають стандартами поведінки всіх членів підрозділу. Групові норми сприяють виконанню певних дій військовослужбовцями, які виконують загальну роботу. Існування групових норм дає можливість прогнозувати поведінку не тільки окремих військовослужбовців підрозділу, а й усього підрозділу в цілому.

Знаючи групові норми, можна передбачити, як вчинить військовослужбовець в конкретній ситуації. Завдяки існуванню групових норм поведінки військовослужбовці використовують стереотипи, тобто певні шаблони в своїх діях як реакції на виникаючі ситуації. Це дозволяє військовослужбовцям успішно і адекватно управляти своєю поведінкою. Негативними психологічними наслідками відсутності групових норм можуть бути внутрішньо-особистісні конфлікти і стан тривоги у військовослужбовця, який став членом цієї групи. Крім цього, військовослужбовця починає тривожити страх перед можливим засудженням, осудом з боку командира та інших товаришів по службі. Тобто система групових норм контролюється самою групою. В даному випадку соціальна і юридична відповідальність військовослужбовця збігаються, і відповідальність приймає інтегральний характер.

Відповідальність військовослужбовця слід розглядати як стійку особистісну властивість. Складаючи життєві плани, людина зазвичай зважає, чи посильна їй ця мета чи потрібно сподіватися на долю та інших людей. Тому, один військовослужбовець може виступати господарем своєї долі, а інший «пливе за

течією», тобто одна особистість приймає на себе відповідальність, а інша – уникає.

Для військовослужбовців ми розрізняємо загальну і функціональну види відповідальності.

Загальна відповідальність має своїм об'єктом створення умов, необхідних для здійснення заходів морально-психологічного забезпечення. Наприклад, відповідальність за військову дисципліну і морально-психологічний стан особового складу справ у ввіреній командирі частини і т.п. таку відповідальність зазвичай несе керівник. Найбільш характерним видом загальної відповідальності є відповідальність командира за бойову і мобілізаційну готовність частини.

Функціональна відповідальність пов'язана з виконанням конкретної роботи і лежить на конкретному виконавці, відповідальному за яку-небудь ділянку або напрямок в системі морально-психологічного забезпечення.

Управлінські повноваження і відповідальність повинні відповідати один одному, інакше виникають самі несприятливі наслідки для морально-психологічного забезпечення особового складу. Так, у разі перевищення повноважень на рівні відповідальності відкривається свобода для адміністративного свавілля, зловживання посадовим становищем, оскільки багато дій командирів (начальників) у таких випадках можуть мати корисливий або необґрунтований характер і залишитися безкарними. Зворотна ж ситуація призводить до паралічу активної діяльності, бо військовослужбовці будуть побоюватися зробити зайвий крок через страх несприятливих для себе наслідків. Це одна з найбільш частих причин пасивності військовослужбовців у виконанні своїх обов'язків. Відповідність повноважень і відповідальності в кожній ланці системи військово-соціального управління є однією з найважливіших умов її нормального функціонування.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II

Відповідальність є одним з основних компонентів структури особистості, що визначає ступінь свободи і основні напрямки поведінки особистості

Відповідальність може розглядатися в двох аспектах: як відношення особистості і як її якість: відповідальне ставлення виробляється як реакція на вимоги в певних умовах і виступає етапом становлення відповідальності як якості особистості. Як якість особистості, відповідальність проявляється в характері, в почуттях, сприйнятті, усвідомленні, світогляді, в різних формах поведінки. Істотні ознаки відповідальності: точність, пунктуальність, вірність особистості у виконанні обов'язків і її готовність відповідати за наслідки своїх дій. Все це має на увазі чесність, справедливість, принциповість особистості

В. П. Прядеїн [19] розглядає відповідальність у вигляді системної якості особистості, а саму відповідальність розуміє як функціональну єдність мотиваційних, емоційних, когнітивних, динамічних, регулятивних і продуктивних складових. В основі виникнення і функціонування відповідальності як особистісного феномену лежить самосвідомість, яка орієнтована на осмислення людьми своїх дій, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, свого становища в суспільстві

Уявлення про системний характер відповідальності передбачає, що вона є не просто однією з властивостей особистості, а її інтегральною якістю, механізмом організації життєдіяльності людини, яка багато в чому визначена успішністю її діяльності. Це знаходить відображення в різного ступеня вираженості її основних компонентів на різних стадіях онтогенезу, в гендерній специфіці, в неоднаковості природних передумов різних компонентів відповідальності і т. д.

Торкаючись питання про системний характер відповідальності військовослужбовців то можна стверджувати наступне: військове середовище і умови військової служби досить жорстко впливають на особистість: її

життєдіяльність здійснюється в неординарних умовах, пов'язаних з ризиком для життя і здоров'я, які постійно ставлять їх в ситуацію вибору, випробовуючи на міцність духовні і фізичні сили. Тому для людей, готових присвятити своє життя військовій справі, життєдіяльність в цьому середовищі стає етапом внутрішньої мобілізації психічних ресурсів. Тому військова служба, що відноситься до екстремальних умов діяльності, безумовно, найбільш яскраво здатна відобразити прояви справжньої відповідальності як процесу самодетермінації, та як системної складової особистості

РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРНИХ ВІДМІННОСТЕЙ ПЕРЕЖИВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

3.1. Організація дослідження

Дослідження проводилося на базі військової частини в м. Ніжин в 2020р. Вибірку склали 20 чоловіків військовослужбовців і 12 жінок військовослужбовців.

Ціль емпіричного дослідження – виявити гендерні відмінності переживання відповідальності у військовослужбовців.

Завдання:

1. Провести діагностику видів відповідальності за допомогою стандартизованих методик, з урахуванням гендерних відмінностей, для перевірки першої другорядної гіпотези.

2. Провести діагностику структурних компонентів відповідальності, з урахуванням гендерних відмінностей, для перевірки другої і третьої другорядних гіпотез.

3. Порівняти групи чоловіків і жінок військовослужбовців за допомогою методів статистичної обробки для виявлення значимих відмінностей.

4. Провести якісний аналіз всієї отриманої інформації.

Методики дослідження:

1. Методика М. А. Осташової «Діагностика відповідальності»

Опитувальник, що складається з 30 питань, відповідних трьом шкалам, на кожну з яких «працюють» по 10 питань (інструкція, опитувальник і ключі до тесту представлені в дод. 1). Перш, ніж перейти до опису та аналізу шкал тесту, необхідно зупинитися на принципах побудови даної методики. На думку М. А. Осташової, проблема відповідальності має першорядне значення в її соціально-психологічному аспекті. Вона пояснює відповідальність як одну зі складових частин і форм прояву соціальної активності. «Відповідальність – це

база розвитку критичності, здатності змінювати освоєні стереотипи і способи діяльності. На її основі формується готовність до самоосвіти, до самовдосконалення і розвитку людини як суб'єкта суспільних відносин» [15, с.61-69]. Слідом за Д. І. Фельдштейном автори методики «Діагностика відповідальності» розуміють відповідальність як властивість когнітивного, мотиваційного і поведінкового компонентів. Це особливе розуміння відповідальності, що межує з такими поняттям як «колегіальність», тобто суб'єкт несе відповідальність не тільки за себе, але і за інших, за спільну справу. Відповідальність тут розглядається не як необхідність або повинність, а як потреба, що є показником зрілої особистості. Можливості психологічної діагностики відповідальності дозволяють в соціально-психологічній практиці вирішувати багато складних питань становлення особистості. Але, щоб говорити про відповідальність і рівень її розвитку, необхідно мати критерій, що дозволяє визначати цей рівень. Необхідно мати і відповідний діагностичний інструментарій – надійні і валідні тести або методики.

М. А. Осташова та ін. зробили спробу створити таку методику, яка дозволяла б досліджувати достатнє коло психологічних проявів у людини почуття відповідальності, виявляти показники, що характеризують це почуття, і враховувати вікові особливості прояву у них даної якості [15, с. 61-68]. У пропонуваній методиці М А. Осташовой виділені три види підліткової відповідальності: дисциплінарна, відповідальність за себе та відповідальність за іншого в якій-небудь спільній справі. Відповідно до цього виділені і три шкали:

1. Дисциплінарна відповідальність (ДВ)
2. Відповідальність за себе в загальній справі (ВЗ)
3. Відповідальність за іншого в спільній справі (ВІ)

2. Тест А. Мохнача «Чи відповідальна ви людина?»

Тест опублікований в книзі В.А. Розанової «Психологія управління» [22] і являє собою опитувальник з двадцяти п'яти тверджень, що дозволяють визначити

рівень відповідальності дорослої людини (інструкція, опитувальник і ключі до тесту представлені в дод. 2). Застосовуючи даний тест, ми сподівалися отримати відомості про показники власне відповідальності (далі «особистої відповідальності»), що розглядається автором в якості властивості особистості, її риси. Змістовний аналіз конструктів тесту показав їх смислову близькість іншим конструктам, релевантним локусу контролю. З 25-ти тверджень тесту 20 мають наявність «Я-висловлювання» в першій особі в називному відмінку. П'ять інших тверджень також мають «Я-висловлювання», але тут змінений відмінок – з називного на давальний. Семантичний аналіз змісту шкал А. Махнача дозволяє прийти до висновку про те, що за своїм смисловим навантаженням вона релевантна шкалі інтернальності – екстернальності. Винятком з 25-ти тверджень тесту є останнє: «я завжди підкоряюся вказівкам начальника»

Діагностичні можливості даного тесту полягають, як ми бачимо, в діагностиці локусу контролю. Таким чином, ми переконуємося ще раз в тому, що діагностика відповідальності – Це діагностика інтернальності –екстернальності, і що шкалу локусу контролю в діагностиці ми можемо визнавати релевантною шкалам відповідальності.

3. «Шкала соціальної відповідальності» Л. Берковіца і К. Луттермана (по К. Муздибаєву)

Л. Берковіц і К. Луттерман у своїх дослідженнях соціальної відповідальності (Дод. 3) дійшли висновку, що бути відповідальним – це означає, перш за все, вміння визнавати і захищати цінності свого оточення, свого колективу і сприяти реалізації його цілей. Л. Берковіц за результатами серії досліджень сформулював концепцію, що пояснює просоціальну поведінку, названу ним нормою соціальної відповідальності. [14].

«Шкала соціальної відповідальності» Берковіца і Луттермана дозволяє досліджувати схильність особистості дотримуватися в групі прийнятих правил, соціальних норм, рольових обов'язків. «Інтернальні представники групи схильні

приписувати відповідальність за події, що відбуваються – собі, своїй поведінці, здібностям, витраченим зусиллям. Люди з високою оцінкою за шкалою соціальної відповідальності, на думку Берковіца і Даніельса, більше беруть участь у суспільному житті, жертвують, вони захищають інтереси своїх соціальних груп і верств, приймаючи їх норми і цінності. Такий вибір не означає екстернальності, так як він зроблений усвідомлено. Ступінь соціальної відповідальності залежить і від ситуації. Вона зростає, якщо слабший потребує допомоги, якщо він раніше допомагав, якщо він слабший або залежний. Л. Берковіц сформулював закон просоціальної поведінки, за яким «людина допомагає тому, хто від неї залежний. Здоровіші, сильніші та розумніші особистості допомагають тим, хто потребує їхньої допомоги» [14].

4. Опитувальник «Відповідальність» В.П. Прядсіна.

Опитувальник дозволяє проводити системну оцінку відповідальності як властивості особистості в її агармонічному прояві за такими компонентами: динамічним, емоційним, регуляторним, операціональним, мотиваційним, когнітивним, результативним, змістовним компонентами, а також спрямованістю відповідальності, активізуючими і регулюючими сторонами і комплексним параметром відповідальності (інструкція, опитувальник і ключі до тесту представлені в дод. 4).

Регуляторно-динамічні складові відповідальності, (динамічний компонент відповідальності досліджувався за параметрами ергічності (шкала1) та аергічності (шкала 2)).

Ергічність. Високе значення – суб'єкт характеризується самостійним, без додаткового контролю, неодноразово підтвердженим на практиці, ретельним виконанням важких і відповідальних завдань. Низьке значення – невиконання своїх обіцянок, необов'язковість, потреба в контролі.

Аергічність. Високе значення – нерішучість необов'язковість суб'єкта, що характеризується перенесенням виконання відповідальних завдань на останній

момент, низька стійкість суб'єкта. Низьке значення – активність і самостійність при виконанні відповідальних завдань.

Емоційний компонент відповідальності досліджувався за параметрами стеничності (шкала 9) і астенічності (шкала 10).

Стеничність. Високе значення – позитивні емоції або їх поява від можливості або при виконанні відповідальних справ. Низьке значення-перспектива виконання і виконання відповідальних справ викликає негативні емоції.

Астенічність. Високе значення – негативні емоції при необхідності виконання, в ході реалізації і при неуспіху у відповідальній справі. Низьке значення – відсутність негативних емоцій (злості, страху, образи, роздратування) в ситуаціях відповідальної залежності.

Регуляторний компонент відповідальності розглядався з позиції інтернальності (шкала 11) і екстернальності (шкала 12) суб'єкта.

Інтернальність. Високе значення – незалежність суб'єкта від зовнішніх обставин при виконанні відповідальних справ. Низьке значення – пошук «об'єктивних» причин для відходу від відповідальних справ.

Екстернальність. Високе значення – реалізація відповідальних справ ставиться в залежність від інших людей і зовнішніх обставин. Низьке значення-взяття відповідальності на себе.

Мотиваційно-сміслові складові відповідальності (мотиваційний компонент відповідальності розглядався з позиції соціоцентричності (шкала 3) і егоцентричності (шкала 4)).

Соціоцентричність. Високе значення – соціально значуща мотивація, виражена в виконанні відповідальних справ через бажання бути серед людей, колективу, суспільства. Мотивація, пов'язана з почуттям обов'язку, переважанням суспільних інтересів над особистими. Низьке значення – відмова від суспільно значущої мотивації, переважання особистих мотивів.

Егоцентричність. Високе значення – переважання особистісно значущої мотивації, вираженої в бажанні звернути на себе увагу в процесі реалізації відповідальних справ, отримати заохочення, винагороду, уникнути особистих ускладнень, можливого покарання. Низьке значення – мала значимість матеріальних і ідеальних стимулів, пов'язаних з особистим благополуччям при виконанні відповідальних справ.

Когнітивний компонент відповідальності розглядався з позиції осмисленості (шкала 5) та обізнаності (шкала 6).

Осмисленість. Високе значення – схоплювання стрижневої основи відповідальності, її суті, глибоке і цілісне уявлення про якість. Низьке значення-знання про якість відповідальності поверхневі.

Проінформованість (Обізнаність). Високе значення – недостатнє розуміння відповідальності, звернення уваги на одну, неспецифічну сторону якості. Низьке значення – суб'єкт опускає не суттєві ознаки відповідальності.

Результативний компонент відповідальності розглядався в предметній (шкала 7) і суб'єктній (шкала 8) сферах.

Предметність. Високе значення – орієнтація на виконання завдання будь-якою ціною, навіть якщо потрібно пожертвувати людськими інтересами.

Суб'єктність. Високе значення – результат виконання роботи має враховувати інтереси людей, які її виконували, і передбачає орієнтацію на цінність суб'єкта, а не об'єкта, тобто результату.

Труднощі, які відчуває суб'єкт при реалізації відповідальних справ, були поділені на особистісні (шкала 13) і операційні (шкала 14).

Особистісні труднощі. Високе значення – велика залежність ефективності виконуваних відповідальних справ від самопочуття, емоційного стану. Низьке значення – емоційний стан суб'єкта (настрій, тривожність, невпевненість) не є перешкодою в реалізації відповідальності.

Операційні труднощі. Високе значення – труднощі, що виникають в процесі виконання відповідальних справ, є істотною перешкодою для їх здійснення. Низьке значення – процес виконання відповідальних завдань і можливість покарання не є для суб'єкта істотними факторами, що впливають на завершення.

Прагнення суб'єкта до реалізації відповідальності розглядалося в двох аспектах: інструментально-стильовому (шкала 15) і змістовно-смісловому (шкала 16).

Інструментально-стильове прагнення. Високе значення – суб'єкт прагне до виконання відповідальних справ. Низьке значення – суб'єкт уникає і боїться відповідальності.

Мотиваційно-сміслові прагнення. Високе значення – суб'єкт прагне бути відповідальним, щоб не підвести інших людей. Низьке значення-можливість порушення благополуччя оточуючих не викликає прагнення до відповідальності у суб'єкта.

Емпатія суб'єкта розглядалася по відношенню до близьких людей (шкала 19) і до оточуючих (шкала 20).

Емпатія до близьких людей. Високе значення – виражене співпереживання і співучасть у вирішенні проблем близьких людей. Низьке значення – байдуже ставлення до невдач близьких.

Емпатія до оточуючих. Високе значення –т емоційне співпереживання і посильна допомога оточуючим. Низьке значення – проблеми оточуючих не викликають приводу для переживань.

Про прогностичні можливості суб'єкта судили по його здатності до інтуїції (шкала17) і екстраполяції (шкала 18).

Інтуїція. Високе значення – здатність до раптового передбачення явищ і подій. Низьке значення – випадків осяяння за передбаченням майбутнього не спостерігається.

Екстраполяція. Високе значення – ретельний прорахунок суб'єктом варіантів можливих наслідків від майбутніх дій і вчинків. Низьке значення – імпульсивність в діях і висловлюваннях.

Взяття відповідальності суб'єктом на себе (шкала 21). Високе значення – відмова від пошуку виправдання при вині з боку самого суб'єкта. Низьке значення – спроби відходу від відповідальності.

Щирість суб'єкта (шкала 22). Високе значення – недостатня критичність подій, що відбуваються з суб'єктом в житті, спроби прикрасити себе, достовірність відповідей на питання викликає сумніви. Низьке значення – суб'єкт досить самокритичний і цілком щирий.

3.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження

На першому етапі була проведена діагностика відповідальності та її структурних компонентів. Власне відповідальність ми вимірювали за допомогою трьох стандартизованих методик, кожна з яких дає результат за певним видом (видами) відповідальності та ступенем її вираження у респондентів (табл. №1).

Таблиця 1

Види відповідальності

Методика	Вид відповідальності
Методика М. А. Осташової «Діагностика відповідальності»	Дисциплінарна відповідальність
	Відповідальність за себе
	Відповідальність за іншого
Тест А. Мохнача «Чи відповідальна ви людина?»	Особиста відповідальність
«Шкала соціальної відповідальності» Л. Берковіца і К. Луттермана (по К. Муздибаєву)	Соціальна відповідальність

Представимо дані діагностики по вираженості видів відповідальності для груп порівняння (табл. №2)

Розподіл результатів дослідження

Вид відповідальності	Рівень вираження	Чоловіки		Жінки	
		Частота	Відсотки	Частота	Відсотки
ДВ	Низький	1	5,0	-	-
	Середній	15	75,0	6	50,0
	Високий	4	20,0	6	50,0
ВС	Низький	1	5,0	1	8,3
	Середній	14	70,0	6	50,0
	Високий	5	25,0	5	41,7
ВІ	Низький	1	5,0	1	8,3
	Середній	7	35,0	5	41,7
	Високий	12	60,0	6	50,0
ОВ	Низький	4	20,0	-	-
	Середній	13	65,0	8	66,7
	Високий	3	15,0	4	33,3
СВ	Низький	2	10,0	1	8,3
	Середній	14	70,0	7	58,3
	Високий	4	20,0	4	33,3

Умовні позначки: ДВ – дисциплінарна відповідальність; ВС – відповідальність за себе; ВІ – відповідальність за іншого; ОВ – особиста відповідальність; СВ – соціальна відповідальність.

Для досліджуваних груп характерним є середній рівень дисциплінарної відповідальності, що говорить про установку як чоловіків так і жінок на норми і правила, схильність проявляти відповідальність за наявності зовнішнього контролю. При цьому для більшості випробовуваних зовнішній контроль не завжди необхідний, так як середній рівень відповідальності також говорить про здатність до самостійного виконання доручень на хорошому рівні навіть при відсутності зовнішнього контролю. Іншими словами більшість досліджуваних

скоріш за все проявлятимуть відповідальність в залежності від контексту конкретної ситуації.

Що стосується відповідальності за себе, то більшість досліджуваних проявляють середній рівень, що говорить про відповідність середньостатистичним показникам. Люди з вираженим середнім рівнем так само відрізняються почуттям відповідальності. Але для них важливо бути впевненими, що від них ніхто не побажає більше того, що вони можуть зробити. Іноді схильні до зайвої пасивності, щоб уникнути відповідальності за те, що відбувається. Вони часто стримують бажання що-небудь зробити, в той час як природна активність і працездатність цілком дозволили б їм приймати відповідальні рішення і доводити розпочаті справи до кінця.

У великій кількості респондентів як чоловіків, так і жінок відповідальність за іншого знаходиться на високому рівні, що говорить про важливість колективу і соціального кола при виконанні відповідальних справ.

Для більшості випробовуваних характерний середній рівень особистої відповідальності, що говорить про наявне почуття обов'язку у випробовуваних, потенційної можливості брати на себе відповідальність за інших людей, в певних ситуаціях допомагати оточуючим людям і навіть можливо жертвувати собою в інтересах інших. Для досягнення своїх цілей характерно прояв наполегливості і завзятості. У роботі схильні проявляти точність.

На основі отриманих результатів ми можемо зробити висновок, що у більшості досліджуваних домінує середній рівень вираженості всіх 5 досліджуваних видів відповідальності. Що в цілому збігається з попередніми прогнозами. Але для підтвердження таких статистичних результатів ми повинні використати t-критерій Стюдента для незалежних вибірок. Отримані результати представлені в таблиці №3

Наявність достовірних відмінностей між групами чоловіків та жінок

Вид відповідальності	Досліджувані	Середнє значення	Значення t-критерію	Значимість t-критерію
ДВ	Чоловіки	28,1000	-2,16	0,039
	Жінки	31,4167		
ВС	Чоловіки	28,7500	-0,108	0,915
	Жінки	28,9167		
ВІ	Чоловіки	31,3500	0,672	0,507
	Жінки	30,0000		
ОВ	Чоловіки	16,1500	-0,75	0,46
	Жінки	18,0833		
СВ	Чоловіки	16,3500	-1,84	0,08
	Жінки	17,1667		

Умовні позначки: ДВ – дисциплінарна відповідальність; ВС – відповідальність за себе; ВІ – відповідальність за іншого; ОВ – особиста відповідальність; СВ – соціальна відповідальність.

Таким чином, перша другорядна гіпотеза (Існують гендерні відмінності у рівні вираження відповідальності як інтегральної характеристики особистості) підтвердилася частково, так як по рівню вираження дисциплінарної відповідальності є значимі відмінності у жінок і у чоловіків. t-критерій Стюдента по цій шкалі дорівнює -2,16 і показує значимість цієї відмінності нуль 0,03. Скоріш за все чоловіки ставляться до правил режиму легковажніше аніж жінки.

В той же час при перевірці в усіх інших видах відповідальності не було виявлено значимих відмінностей. Підкреслюємо, що для жінок відсоток вираження середнього рівня по всіх видах відповідальності крім дисциплінарної, дорівнює 54,1% а для чоловіків 60%, що в цілому відповідає нашим попереднім припущенням. Отже відповідальність не відрізняється по рівню вираження серед чоловіків і жінок за виключенням дисциплінарної відповідальності.

Для системної оцінки переживання відповідальності нами була використана методика «відповідальність» (В. П. Прядеїна). Результати статистичного аналізу за t-критерієм Стьюдента за всіма шкалами методики для підгруп представлені в таблиці №5. Звернемося до результатів, що характеризує досліджувані групи в цілому (табл. №4).

Таблиця 4

**Розподіл результатів дослідження за шкалами опитувальника
«Відповідальність» (В. П. Прядеїн)**

Компонент відповідальності	Змінна	Рівень вираженості	Чоловіки		Жінки	
			Частота	Від. %	Частота	Від. %
Динамічний компонент	ДЕ	Низький	6	30,0	2	16,7
		Середній	5	25,0	7	58,3
		Високий	9	45,0	3	25,0
	ДА	Низький	9	45,0	5	41,7
		Середній	3	15,0	5	41,7
		Високий	8	40,0	2	16,7
Мотиваційний компонент	МС	Низький	10	50,0	6	50,0
		Середній	3	15,0	2	16,7
		Високий	7	35,0	4	33,3
	МЕ	Низький	6	30,0	7	58,3
		Середній	9	45,0	2	16,7
		Високий	5	25,0	3	25,0
Когнітивний компонент	КО	Низький	6	30,0	4	33,3
		Середній	7	35,0	6	50,0
		Високий	7	35,0	2	16,7
	КУ	Низький	7	35,0	5	41,7
		Середній	8	40,0	3	25,0
		Високий	5	25,0	4	33,3
Результативний компонент	РП	Низький	6	30,0	7	58,3
		Середній	3	15,0	3	25,0
		Високий	11	55,0	2	16,7
	РС	Низький	8	40,0	3	25,0
		Середній	7	35,0	1	8,3
		Високий	5	25,0	8	66,7
Емоційний компонент	ЕС	Низький	11	55,0	4	33,3
		Середній	9	45,0	6	50,0
		Високий	-	-	2	16,7
	ЕА	Низький	9	45,0	-	-
		Середній	11	55,0	8	66,7

		Високий	-	-	4	33,3
Регуляторний компонент	PI	Низький	7	35,0	4	33,3
		Середній	9	45,0	2	16,7
		Високий	4	20,0	6	50,0
	PE	Низький	7	35,0	3	25,0
		Середній	5	25,0	3	25,0
		Високий	8	40,0	6	50,0
Рефлекторно-оціночний компонент	СОС	Низький	8	40,0	5	41,7
		Середній	3	15,0	3	25,0
		Високий	9	45,0	4	33,3
	СОП	Низький	10	50,0	4	33,3
		Середній	2	10,0	3	25,0
		Високий	8	40,0	5	41,7
Прагнення суб'єкта	ПІС	Низький	6	30,0	2	16,7
		Середній	5	25,0	5	41,7
		Високий	9	45,0	5	41,7
	ПЗС	Низький	9	45,0	4	33,3
		Середній	5	25,0	2	16,7
		Високий	6	30,0	6	50,0
Прогностичний компонент	ІН	Низький	5	25,0	3	25,0
		Середній	8	40,0	4	33,3
		Високий	7	35,0	5	41,7
	ЕК	Низький	12	60,0	4	33,3
		Середній	2	10,0	6	50,0
		Високий	6	30,0	2	16,7
Емпатійний компонент	ЕМБ	Низький	4	20,0	-	-
		Середній	6	30,0	4	33,3
		Високий	10	50,0	8	66,7
	ЕМО	Низький	7	35,0	4	33,3
		Середній	4	20,0	3	25,0
		Високий	9	45,0	5	41,7
Прийняття відповідальності	ПВ	Низький	4	20,0	3	25,0
		Середній	8	40,0	3	25,0
		Високий	8	40,0	6	50,0

Умовні позначки: ДЕ – динамічна ергічність, ДА – динамічна аергічність, МС – мотивація соціоцентрична, МЕ – мотиваційна егоцентричність, КО – когнітивна осмисленість, КУ – когнітивна усвідомленість, РП – результат предметний, результат суб'єктний, ЕС – емоційна стеничність, ЕА – емоційна астенічність, РІ – регуляторна інтернальність, РЕ – регуляторна екстернальність, СОС – складності особистісні, СОП – складності операціональні, ПІС – прагнення інструментально стильові,

ПЗС – прагнення змістовно-стильові, ІН – інтуїція, ЕК – екстраполяція, ЕМБ – емпатія до близьких, ЕМО – емпатія до оточуючих, ПВ – прийняття відповідальності.

Таблиця 5

Наявність достовірних відмінностей між групами випробовуваних в методиці «Відповідальність» (В. П. Прядєїн)

Змінна	Досліджувана група	Середнє значення	Значення t-критерію	Значимість t-критерію
ДЕ	Чоловіки	21,6000	0,30	0,77
	Жінки	20,6667		
ДА	Чоловіки	19,9000	0,74	0,46
	Жінки	17,3333		
МС	Чоловіки	17,8500	-0,12	0,91
	Жінки	18,2500		
МЕ	Чоловіки	20,1000	1,67	0,11
	Жінки	14,8333		
КО	Чоловіки	20,9000	0,98	0,34
	Жінки	17,9167		
КУ	Чоловіки	18,5500	0,04	0,97
	Жінки	18,4167		
РП	Чоловіки	22,6000	1,95	0,06
	Жінки	16,0833		
РС	Чоловіки	18,5500	-2,42	0,02
	Жінки	25,2500		
ЕС	Чоловіки	14,7000	-1,74	0,09
	Жінки	18,3333		
ЕА	Чоловіки	15,0000	-3,44	0,00
	Жінки	21,6667		
РІ	Чоловіки	18,3500	-1,18	0,25
	Жінки	22,3333		
РЕ	Чоловіки	20,4000	-0,08	0,94
	Жінки	20,6667		
СОС	Чоловіки	20,8500	0,68	0,50
	Жінки	18,6667		
СОП	Чоловіки	19,1500	-0,54	0,59
	Жінки	20,9167		
ПС	Чоловіки	21,5500	-0,11	0,91
	Жінки	21,9167		
ПЗС	Чоловіки	17,0000	-1,74	0,09
	Жінки	22,2500		

ІН	Чоловіки	21,0000	0,24	0,81
	Жінки	20,2500		
ЕК	Чоловіки	16,5000	-0,94	0,36
	Жінки	19,3333		
ЕМБ	Чоловіки	23,9000	-0,83	0,41
	Жінки	25,7500		
ЕМО	Чоловіки	21,1500	0,09	0,93
	Жінки	20,8333		
ПВ	Чоловіки	22,4000	-0,12	0,91
	Жінки	22,7500		

Умовні позначки: ДЕ – динамічна ергічність, ДА – динамічна аергічність, МС – мотивація соціоцентрична, МЕ – мотиваційна егоцентричність, КО – когнітивна осмисленість, КУ – когнітивна усвідомленість, РП – результат предметний, результат суб'єктний, ЕС – емоційна стеничність, ЕА – емоційна астенічність, РІ – регуляторна інтернальність, РЕ – регуляторна екстернальність, СОС – складності особистісні, СОП – складності операціональні, ПІС – прагнення інструментально стильові, ПІЗС – прагнення змістовно-стильові, ІН – інтуїція, ЕК – екстраполяція, ЕМБ – емпатія до близьких, ЕМО – емпатія до оточуючих, ПВ – прийняття відповідальності.

Друга другорядна гіпотеза (У переживаннях жінок емоційний компонент відповідальності виражений більше ніж у чоловіків) перевірялася за допомогою шкал емоційної стеничності, і емоційної астенічності (які разом складають емоційний компонент переживання відповідальності за Прядеїним).

Для підтвердження гіпотези ми повинні були отримати негативний статистично значимий емпіричний показник t-критерію Стьюдента. І він є, але лише по одній шкалі, по шкалі емоційної астенічності і дорівнює (-3,44) при значимості менше п'яти сотих, що говорить про статистичну значимість. Емоційна астенічність за Прядеїним це переживання більше негативних емоцій у відповідальних справах, та їх вплив на сам процес виконання завдання, чи наказу. Іншими словами ця *гіпотеза підтверджена частково* – жінки дійсно більше включають емоції в процес переживання відповідальності, але частіше це саме негативні емоції, тому що по шкалі емоційної стеничності, значимих відмінностей

виявлено не було. Наше припущення наступне – можливо, жінки потрапляючи в ситуацію відповідальності просто частіше звертають увагу на такі речі як грубий тон, несправедливість, дисциплінарні порушення, в той час як чоловіки більш нейтрально налаштовані до самого наказу (або правил) і більше орієнтовані на сам процес виконання завдання. Ми підкреслюємо, на основі отриманих нами попередніх даних, що емоційний окрас переживання відповідальності скоріш за все не впливає на сам процес виконання завдання, а впливає прямо на особистість. Але це питання потребує доопрацювання.

Третя гіпотеза не підтвердилася повністю, так як не має статистично-значимих відмінностей по шкалам мотивація соціоцентрична, і мотивація егоцентрична серед чоловіків і жінок військовослужбовців. Отже ми припускаємо, що мотиваційний компонент переживання відповідальності військовослужбовцями (який відповідає на запитання «навіщо я виконую, те що я виконую?») Іншими словами переживання відповідності мотивації і об'єктивної ситуації) не залежить він статі, а залежить скоріш за все від особистої історії, або інших особливостей особистості.

Також на основі аналізу отриманих результатів, ми можемо виділити одну важливу гендерну відмінність в переживаннях відповідальності військовослужбовцями. Результативний компонент переживання відповідальності (за Прядеїним) має 2 вектори: суб'єктний, (результат виконання роботи має враховувати інтереси людей, які її виконували, і передбачає орієнтацію на цінність суб'єкта, а не об'єкта, тобто результату) і предметний (тобто орієнтацію на виконання завдання будь-якою ціною, навіть якщо потрібно пожертвувати людськими інтересами). Так от: є значимі відмінності по шкалі предметної результативності – схоже на те, що для чоловіків цінність суб'єкта в процесі виконання завдання, не так важлива як інструментальний результат завдання, на відміну від жінок. Відповідним чином відрізняються і переживання відповідальності: для чоловіків, наприклад, можливо простіше перенести

емоційне напруження при виконанні завдань, вони не так чутливо будуть реагувати на будь-які зміни обстановки.

А по шкалі суб'єктивної результативності емпіричне значення t-критерію дорівнює 1,95 що підтверджує написане вище – жінки більше переживають відповідальність як процес взаємодії людей, а не досягнення результату, на відміну від чоловіків, іншими словами емпіричні результати отримані по обох шкалах відповідно підтверджують різницю у переживаннях відповідальності з токи зору результату. Але значимість t-критерію шкали суб'єктивної результативності дорівнює 0,06, що дуже наближається до статистичної значимості, але все ж не переходить математичний рівень. Можливо перевірка на більшій вибірці змогла б деталізувати результати.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III

Чоловіки і жінки військовослужбовці в середньому однаково відповідальні на військовій службі, за виключенням дисциплінарної відповідальності. І судячи по результатам аналізу значень інших шкал, переживання відповідальності жінками і чоловіками військовослужбовцями відрізняється не настільки сильно, як це відрізняється при порівнянні наприклад, студентів гуманітарного напрямку і курсантів протипожежної служби, також за гендерним критерієм (За даними дослідження Кочкіної). Тому що, на нашу думку, в наш час фактор статі має незначний вплив на переживання відповідальності, на відміну від інших факторів, наприклад виду діяльності, або віку. Але все ж існують деякі відмінності: жінки більше ніж чоловіки включають емоційний компонент в переживання відповідальності, зокрема негативні емоції, а також більш суб'єкт-орієнтовані в процесі виконання завдань. Чоловіки в свою чергу більш нейтральні в емоційному плані і орієнтовані на предметний результат.

ВИСНОВКИ

1. Теоретичний аналіз переживання, як психологічної категорії, показав, що даний термін може включати різну змістовну наповненість. В науці до цього часу все ще не має єдиної точки зору на проблему переживання. Багато авторитетних вчених (як зарубіжних, так і вчених простору СНГ) досліджували дану проблему: Папуча М. В., Виготський Л. С., Василюк Ф. Є., Фахрутдінова Л.С., тощо.

Загалом всі точки зору на переживання можна розділити на 2 напрямки: розуміння переживання як процесу, і як одиницю (психічного досвіду, або внутрішнього світу).

У випадку дослідження переживання відповідальності ми вибрали варіант Л.С. Виготського описаний в книзі «Лекції по педології», а саме – як безпосередній психічний досвід. Якщо не розглядати вищі психічні функції об'єктивно, абстрактно, а розуміти їх так, як розумів Виготський, то в даній логіці будь-який психічний процес є переживанням на суб'єктивному рівні. Ми також згодні з думкою М. В. Папучі про те, що переживання предметне, тобто переживається завжди «щось конкретне», і переживання завжди пов'язане з враженням.

Отже, ми розуміємо переживання відповідальності як процес обробки психічного досвіду на суб'єктивному рівні, змістом якого (За Виготським) в конкретний момент є відчуття відповідальності.

2. Відповідальність може розглядатися в двох аспектах: як відношення особистості і як її якість: відповідальне ставлення виробляється як реакція на вимоги в певних умовах і виступає етапом становлення відповідальності як якості особистості. Як якість особистості, відповідальність проявляється в характері, в почуттях, сприйнятті, усвідомленні, світогляді, в різних формах поведінки. Істотні ознаки відповідальності: точність, пунктуальність, вірність особистості у

виконанні обов'язків і її готовність відповідати за наслідки своїх дій. Все це має на увазі чесність, справедливість, принциповість особистості.

Уявлення про системний характер відповідальності передбачає, що вона є не просто однією з властивостей особистості, а її інтегральною якістю, механізмом організації життєдіяльності людини, яка багато в чому визначена успішністю її діяльності. Це знаходить відображення в різного ступеня вираженості її основних компонентів на різних стадіях онтогенезу, в гендерній специфіці, в неоднаковості природних передумов різних компонентів відповідальності і т. д.

Отже, ми розуміємо відповідальність як гарантування суб'єктом досягнення результату власними силами на основі самостійно прийнятого рішення, у формі реакції на специфічні умови середовища.

Уточнюючи попередній висновок – ми говоримо, що зміст (За Л.С. Виготським) переживання відповідальності – це процес. Процес гарантування суб'єктом досягнення результату власними силами на основі самостійно прийнятого рішення, у формі реакції на специфічні умови середовища.

3. Аналіз доступної літератури показав, що гендерні особливості відповідальності, досліджувало лише декілька вчених – це В.П. Прядєїн і деякі його учні та послідовники, що говорить про актуальність даного дослідження як спроби уточнити і додати наукову інформацію в дану проблему.

4. Аналіз доступної літератури по проблемі гендерних відмінностей відповідальності військовослужбовців показав, що глибоко цією темою не займався ніхто в науці. Більшість вчених досліджує гендерні особливості особистості, але саме відповідальність військовослужбовців з точки зору гендерної психології не досліджувалася взагалі.

5. Емпіричне дослідження гендерних відмінностей переживання у військовослужбовців показало, що чоловіки і жінки військовослужбовці в

середньому однаково відповідальні на військовій службі, за виключенням дисциплінарної відповідальності. І судячи по результатах аналізу значень інших шкал, переживання відповідальності жінками і чоловіками військовослужбовцями відрізняється не настільки сильно, як це відрізняється при порівнянні наприклад, студентів гуманітарного напрямку і курсантів протипожежної служби, також за гендерним критерієм (За даними дослідження Кочкиної). Тому що, на нашу думку, в наш час фактор статі має незначний вплив на переживання відповідальності, на відміну від інших факторів, наприклад виду діяльності, або віку. Але все ж існують деякі відмінності: жінки більше ніж чоловіки включають емоційний компонент в переживання відповідальності, зокрема негативні емоції, а також більш суб'єкт-орієнтовані в процесі виконання завдань. Чоловіки в свою чергу більш нейтральні в емоційному плані і орієнтовані на предметний результат.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегии жизни. – М., 1991
2. Варшава Б, Выготский Л. Психологический словарь. М.: Государственное учебно-педагогическое издательство, 1931. 207 с.
3. Василюк Ф.Е. Модель стратиграфического анализа сознания // Консультативная психология и психотерапия. 2008. Том 16. № 4. С. 9-36.
4. Василюк Ф.Е. Психология переживания. – М.: Моск. гос. университет, 1984. – 79 с.
5. Выготский Л.С. Лекции по педологии. Ижевск, 2001. 303 с.
6. Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. Т. 4. М.: Педагогика, 1984. 432 с.
7. Дильтей В. Описательная психология / В. Дильтей. СПб.: Алетейя, 1996. 160 с.
8. Ильин Е. П. Психология воли. – СПб.: Питер, 2000.
9. История философии: Запад-Россия-Восток (Книга третья. Философия XIX-XX в). М.: Греко-латинский кабинет, 1999. 448 с.
10. Косолапов Р., Марков В. Свобода и ответственность. – М., Политиздат, 1969
11. Ксенофонтова Е. Г. Исследование локализации контроля личности // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – № 2
12. Лэнгле А. Эмоции и экзистенция / А. Лэнгле. Харьков: Изд-во Гуманитарный Центр, 2007. 332 с.
13. Маслоу А. Г. Дальние пределы человеческой психики / А.Г. Маслоу; пер. с англ. А. М. Татлыбаевой. СПб.: Евразия, 1997. 430 с.
14. Муздыбаев К., Семенов В.Е. Психология ответственности. – Л.: Наука, 1983
15. Осташева М. А. Диагностика ответственности подростков / М.А. Осташева // Психологические средства выявления особенностей личностного развития подростков и юношества. Сб. науч. трудов. – М.: АПН СССР, 1990. – С. 61-69.
16. Плахотный А. Ф. Проблема социальной ответственности. – Харьков: Изд-во при ХГУ издательского объединения “Вища школа”, 1981.
17. Проблеми психології переживання : монографія. – Ніжин : Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, 2019. – 191 с.
18. Прядеин В. П. Опросник многомерно-функционального анализа ответственности // Журнал практического психолога. – 1997. – №6
19. Прядеин В. П. Ответственность как системное качество личности: Учеб. пособие / Урал, гос. пед. ун-т., Екатеринбург, 2001. – 209 с.
20. Реан А. А. Проблемы и перспективы развития концепции локуса контроля личности // Психологический журнал. – 1998. – № 4

21. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс; пер. с англ. М. М. Исениной; общ. ред. и предисл. Е. И. Исениной. М.: Прогресс. Универс, 1994. 479 с.
22. Розанова В.А. Психология управления. – М., 1996.
23. Савенко Ю.С. Что такое «феноменологическое описание»? / Ю.С. Савенко // Независимый психиатрический журнал. 2008. №4
24. Уварина Е.Ю. Сравнительный анализ подходов к проблеме переживания в психоанализе и гуманистической психологии / Е.Ю. Уварина // Категория переживания в психологии и философии. М.: Прометей, 2004. С. 147-189.
25. Фахрутдинова, Лилия Раифовна. Структурно-динамическая организация переживания субъекта : диссертация ... доктора психологических наук : 19.00.01 / Фахрутдинова Лилия Раифовна; [Место защиты: ГОУВПО "Казанский государственный университет"]. – Казань, 2012. – 509 с.
26. Фейдимен Дж. Личность и личностный рост / Дж. Фейдимен, Р. Фрейгер. М.: Российский открытый Университет, 1994. 347 с.
27. Фрейд З. Психика: структура и функционирование / З. Фрейд; пер. с нем. А.М. Боковиков. М.: Академический проект, 2007. 230 с.
28. Фромм Э. Бегство от свободы / Пер. с англ. Г.Ф. Швейника. – М.: Прогресс, 1990
29. Хамитов Р.М. Переживание в структуре гуманитарного знания В. Дильтея / Р.М. Хамитов // Вестн. Том. гос. ун-та. Философия. Социология. Политология. 2016. №3 (35)

Додаток 1

Руководство к методике М. Л. Осташевой «Диагностика ответственности»

Инструкция: Пожалуйста, прочти последовательно и внимательно каждый вопрос и обведи кружком тот вариант ответа, который, по-твоему, больше всего подходит с учетом того, насколько ты с ним согласен (4+; 3+; 2+; 1+) или не согласен (4-; 3-; 2-; 1-).

Вопросник к методике «Определение ответственности»

1. Считаешь ли ты, что если работа не проверяется начальником/руководителем, ее можно выполнить плохо? (4+; 3+; 2+; 1+) или (4-; 3-; 2-; 1-)
2. Бывает ли так, что ты не выполняешь поручения из-за того, что они кажутся тебе трудно выполнимыми?(4+; 3+; 2+; 1+) или (4-; 3-; 2-; 1-)
3. Считаешь ли ты, что тебе нет смысла беспокоиться об общественных делах, так как достаточно у тебя и своих забот? (4+;3+;2+;1+) или (4-;3-;2-;1-)
4. Если у вас с товарищем/коллегой (товарищами/коллегами) разные взгляды, пытаешься ли ты найти общую точку зрения?(4+; 3+; 2+; 1+) или (4-; 3-; 2-; 1-)
5. Тебе больше подходят подробные указания, чем возможность домыслить детали дела самому? (4+; 3+; 2+; 1+) или (4-; 3-; 2-; 1-)
6. Когда начальник/руководитель хочет поговорить с тобой после работы, беспокоишься ли ты, что выполнил свою работу плохо? (4+; 3+; 2+; 1+) или (4-; 3-; 2-; 1)
7. Согласен ли ты, что многие хорошо выполняют свои обязанности из-за страха наказания (штрафа)? (4+; 3+; 2+; 1+) или (4-; 3-; 2-; 1-)
8. В случае неприятности в коллективе можешь ли ты взять всю ответственность на себя?(4+; 3+; 2+; 1+) или (4-; 3-; 2-; 1-)
9. Тебе больше нравится быстрее перейти к делу, а не долго обсуждать его с товарищами/коллегами? (4+; 3+; 2+; 1+) или (4-; 3-; 2-; 1-)
10. Считаешь ли ты, что тебе нет никакого дела до личной жизни товарищей/коллег? (4+; 3+; 2+; 1+) или (4-; 3-; 2-; 1-)

11. Считаешь ли ты себя надежным человеком? (4+;3+;2+;1+)или(4-;3-;2-;1-)
12. Бывает ли так, что ты по своей вине опаздываешь (на собрания, на работу, на встречи с друзьями)? (4+; 3+; 2+; 1+) или (4-; 3-; 2-; 1-)
13. Считаешь ли ты, что лучше всего отвечать за общее дело коллективно?(4+;3+;2+;1+)или(4-;3-;2-;1-)
14. Считаешь ли ты, что главное выполнение своих обязанностей, а как справляются с ними твои товарищи/коллеги - не твое дело? (4-;3+;2+;1+)или(4-;3-;2-;1-)
15. Согласен ли ты, что предъявлять требовательность к себе необходимо только под воздействием товарищей/коллег/начальника? (4+;3+;2+;1+)или(4-;3-;2-;1-)
16. Считаешь ли ты, что на собраниях лучше предоставить обсуждать вопросы другим людям, а самому молчать? (4+;3+;2+;1+)или(4-;3-;2-;1-)
17. Считаешь ли ты, что порученное дело должно быть хорошо выполнено в целом, а мелкие детали не существенны? (4+; 3+; 2+; 1+) или (4-; 3-; 2-; 1-)
18. Можно ли добросовестно делать какое-либо дело, даже если оно тебе не по душе? (4+; 3+; 2+; 1+) или (4-; 3-; 2-; 1-)
19. Ты волнуешься, если тебе приходится отвечать за весь коллектив? (4+;3+;2+;1+)или(4-;3-;2-;1-)
20. Всегда ли требовательность к себе воспитывается под воздействием других людей? (4+; 3+; 2+; 1+) или (4-; 3-; 2-; 1-)
21. Часто ли ты обвиняешь себя, если не до конца выполнил порученное дело? (4+; 3+; 2+; 1+) или (4-; 3-; 2-; 1-)
22. Нравится ли тебе браться за решение сложных общественных проблем? (4+;3+;2+;1+)или(4-;3-;2-;1-)
23. Если работа не выходит, будешь ли ты переделывать ее по несколько раз? (4+; 3+; 2+; 1+) или (4-; 3-; 2-; 1-)
24. Часто ли ты испытываешь желание помочь другому? (4+;3+;2+;1+)или(4-;3-;2-;1-)

25. Если тебе поручено что-либо, возникает ли у тебя желание подробнее познакомиться с делом, со своими конкретными обязанностями? (4+;3+;2+;1+)или(4-;3-;2-;1-)

26. Чаще всего о жизни товарищей/коллег ты узнаешь на собраниях, сборах? (4+; 3+; 2+; 1+) или (4-; 3-; 2-; 1-)

27. Бывает ли так, что ты обещаешь что-то сделать, если знаешь, что это невозможно? (4+; 3+; 2+; 1+) или (4-; 3-; 2-; 1-)

28. Если твой товарищ/коллега не прав, всегда ли ты пытаешься ему доказать это? (4+;3+;2+;1+)или(4-;3-;2-;1-)

29. Всегда ли можно верить твоим обещаниям? (4+;3+;2+;1+)или(4-;3-;2-;1-)

30. Верно ли, что страх быть пойманным удерживает людей от проступков? (4+; 3+; 2+; 1+) или (4-; 3-; 2-; 1-)

Ключ к методике «Определение ответственности» Шкалы:

дисциплинарной ответственности: -1, -2, -5, +6, -7, -15, -16, -20, +25, -26.;

ответственности за себя: +11, -12, -17, -18, +21, +22, +23, -27, +29, -30;

ответственности за другого: -3, +4, +8, +9, -10, -13, -14, +19, +24, +28.

При обработке результатов суммируются баллы (независимо от знака), совпадающих с ключом ответов. Максимальное значение для каждой шкалы составляет 40 баллов.

Краткая интерпретация шкал (по М. Осташевой)

1. Дисциплинарная ответственность

Ее характеризует пассивное отношение человека к общественно значимым делам. Это скорее ответственность на уровне исполнительности, человек действует в соответствии с установленными правилами и требованиями общества, не нарушая норм поведения. Он чувствителен к внешнему контролю. Самостоятельность и инициативу проявляет редко.

Если работа делается под наблюдением, выполняет ее лучше. Выполнив поручение, такой человек не включается в другие деятельности.

2. Ответственность за себя в общем деле

Если человек активен, ко всем поручениям относится ответственно, хорошо выполняет свои обязанности, понимает их необходимость, то в этом случае мы можем говорить об определенном уровне у него ответственности за себя. Он склонен переделывать работу, если она не удастся, что-то не выходит. При этом отсутствует необходимость во внешнем контроле.

Ответственность за себя коррелирует с общительностью, рефлексивными свойствами личности, склонностью к эмпатическим переживаниям. Человек предпочитает самостоятельно выполнять поручения, а не требовать их выполнения от других. Он старается не братья за решение общественных вопросов.

3. Ответственность за другого в общем деле

Человек ощущает личную сопричастность к жизни коллектива. Он готов взять на себя ответственность за действия других, способен критически их оценить. Он хороший организатор и старается найти общую точку зрения, а не грубо навязывать свою. Самоконтроль и самокритичность развиваются после того, как сформирована потребность, готовность, умение контролировать и оценивать другого.

Додаток 2

Руководство к тесту А. Мохнача «Ответственный ли Вы человек?»

Инструкция к тесту: Внимательно прочтите каждое из 25-ти утверждений. Выберите из предложенных вариантов ответа тот, который наиболее точно характеризует Вас. Вариант «а» означает ответ: «Нет, не согласен», вариант «б» - «Да, согласен».

1. Я достаточно быстро достигаю необходимых мне результатов	а	б
2. Если это необходимо, я легко работаю без выходных.	а	б
3. Свою работу я считаю ответственной.	а	б
4. Как правило, я довожу до конца начатое дело.	а	б
5. Я способен быть объективным в оценке своих достижений и неудач.	а	б
6. Я всегда возвращаюсь к проделанному и исправляю свои ошибки	а	б
7. Многие считают, что я ответственно отношусь к работе.	а	б
8. Я считаю, что работа не должна зависеть от личной жизни.	а	б
9. Принимая решения, я должен четко представлять, как оно от-разится на деле.	а	б
10. Я всегда заканчиваю дела, которые начал.	а	б
11. В жизни у меня было больше успехов, чем неудач.	а	б
12. Я способен достаточно точно определять приоритеты в моей работе.	а	б
13. Для меня важно, чтобы моя работа приносила пользу другим	а	б
14. Если я лишусь любимого занятия, жизнь потеряет для меня смысл.	а	б

15. Я считаю, что нужно постоянно совершенствовать свой профессионализм.	а	б
16. Я могу признаться в том, что был не прав.	а	б
17. Мне доставляет удовольствие принимать ответственные решения.	а	б
18. Я способен увидеть свои проблемы в истинном свете.	а	б
19. Выполненное дело приносит мне удовлетворение.	а	б
20. Я способен доводить до логического конца свои планы.	а	б
21. Иногда так получается, что я беру на себя обязательства других.	а	б
22. Если я плохо выполню какую-либо работу, то долго чувствую себя неважно.	а	б
23. Ошибки моих подчиненных - мои ошибки.	а	б
24. Я достаточно близко к сердцу принимаю нужды других.	а	б
25. Я всегда подчиняюсь указаниям вышестоящего начальника.	а	б

Обработка результатов: Суммируются все ответы «б», каждый из которых оценивается в 1 балл.

Средние значения, полученные на группе взрослых испытуемых.

Общее количество - 100 человек. Средний возраст - 20,9 лет.

Высокие значения - 20-25 баллов; средние значения - 15-19 баллов; низкие значения - 0 - 14 баллов.

При этом: среднестатистическое = 17,1; сигма = 2,37; границы средних значений от 14,73 до 19,47 баллов.

Интерпретация результатов.

Если Вы набрали 20-25 баллов, то с уверенностью можно сказать, что Вы очень ответственный человек и у Вас развито чувство долга. Обычно Вы предпочитаете доводить начатые дела до конца, и если какие-либо события мешают Вам реализовать намеченные планы, то это доставляет Вам определенные неудобства. Вы человек, часто берущий на себя ответственность за других людей, охотно всем помогаете, способны жертвовать собой в интересах других. К непоследовательности, неточности и другим слабостям окружающих Вы относитесь критично. Поэтому склонны строить межличностные отношения, основываясь на том, насколько окружающие Вас люди обладают чувством долга и ответственности. Для достижения своих целей Вы проявляете настойчивость и упорство. Вы целеустремленны. Ваш стиль работы характеризуется сверхобязательностью и точностью.

Если Вы набрали 15-19 баллов, то Вы, несомненно, обладаете чувством ответственности и долга. Но Вам важно быть уверенным, что от Вас никто не потребует больше того, что вы можете сделать. Иногда Вы бываете излишне пассивными, - чтобы кто-либо из окружающих не оценил Ваше желание действовать как попытку взять на себя бразды правления и полную ответственность за происходящее. Опасаясь этого, Вы иногда сдерживаете желание что-нибудь сделать, в то время как Ваша природная активность и 88 работоспособность вполне позволяют Вам принимать ответственные решения и доводить начатые дела до конца.

Если Вы набрали меньше 14-ти баллов, то Вы человек, склонный к спонтанным, а иногда и непоследовательным решениям. Часто Вы не задумываетесь о том, что от Вас как от сотрудника, ожидают ответственных решений хотя бы потому, что Вам платят деньги. Ваша неточность и необязательность могут привести к конфликту с начальством. Излишне легковесное отношение к своим обязанностям, а может и к жизни в целом, не доставляют Вам неприятностей только потому, что вы пока ни разу не сталкивались с серьезными требованиями

шефа, сотрудников или близких. То, что Вам необходимо, - это представить, как приятно вовремя сделать все, что запланировано, показать себе и другим, что Вы способны быть ответственным человеком и принимать волевые, ответственные решения.

Додаток 3

Руководство к Шкале социальной ответственности Л. Берковица и К. Луттермана (по К. Муздыбаеву) Для работы с данной методикой потребуются бланки, так как испытуемому необходимо выбирать оценку (значение) своего ответа по предложенной семибалльной шкале.

Инструкция: Прочтите внимательно утверждения и обведите то число, которое соответствует степени Вашего согласия или несогласия с утверждением.

Вопросы к методике «Шкала социальной ответственности» 1. Каждый человек должен иногда посвящать личное время работе на благо своего города или страны.

Полностью согласен. 7 6 5 4 3 2 1 Совершенно не согласен. 2. Я чувствую себя очень плохо, если я не закончил работу, которую обещал закончить.

Полностью согласен. 7 6 5 4 3 2 1 Совершенно не согласен. 3. Мне нет смысла беспокоиться в отношении общественных дел, потому что у меня достаточно своих забот.

Полностью согласен. 7 6 5 4 3 2 1 Совершенно не согласен. 4. В том, что люди иногда подводят своих друзей, нет ничего плохого, так как просто невозможно всегда и всем делать добро.

Полностью согласен. 7 6 5 4 3 2 1 Совершенно не согласен. 5. Долг каждого человека хорошо выполнять свою работу.

Полностью согласен. 7 6 5 4 3 2 1 Совершенно не согласен. 6. Всегда очень важно закончит то, что ты уже начал.

Полностью согласен. 7 6 5 4 3 2 1 Совершенно не согласен. 7. На собраниях я предпочитаю молчать и предоставляю другим решать обсуждаемые вопросы.90

Полностью согласен. 7 6 5 4 3 2 1 Совершенно не согласен. 8. Я часто опаздываю в разные места, где я должен быть в определенное время.

Да, это так. 1 2 3 4 5 6 7 Нет, это не так. 9. Я предпочитаю голосовать как большинство, потому что я мало что могу сделать одним своим голосом.

Совсем не согласен. 7 6 5 4 3 2 1 Полностью согласен. 10. Я считаю, что люди всегда могут рассчитывать на меня.

Да, это так. 7 6 5 4 3 2 1 Нет, это не так. 11. Бывало, что меня осуждали за нарушение общественных правил.

Очень часто. 7 6 5 4 3 2 1 Никогда не было. 12. Даже случайные временные работы я выполняю самым лучшим образом.

Да, это так. 7 6 5 4 3 2 1 Нет, это не так.

Ключи к методике «Шкала социальной ответственности» Номера утверждений: со знаком «плюс»: 1, 2, 5, 6, 8, 10, 12; со знаком «минус»: 3, 4, 7, 9, 11.

Вариант с бинарными ответами может быть применен, но следует учитывать при этом, что шкала включает только 12 вопросов. Выбор ответов от 1 до 7 баллов не означает сохранения семибалльной шкалы при обработке данных. Как правило, значение 4 балла приравнивается нулю, как неинформативное. Вправо от него, значения в 3, 2 и 1 баллов переводятся соответственно в 1, 2 и 3 балла со знаком минус (отрицательные ответы).

Варианты выборов, лежащие слева от 4 баллов (5, 6 и 7) переводятся соответственно в 1, 2, 3 балла со знаком плюс (положительные ответы).

Это может выглядеть и следующим образом: Варианты ответов испытуемого: 7 6 5 4 3 2 1.

Перевод ответов в баллы: 3+ 2+ 1+ 0 1- 2- 3-.91

Следует обратить внимание, что в вопроснике ряд утверждений идет со знаком «+», а другие - со знаком «-».

При построении тестовых норм к шкале Л. Берковица - К. Луттермана мы рассчитали средние значения для вариантов оценок от 3 «+» до 3 «-» баллов, а также для случая, когда применяется семибалльная шкала (что встречается реже).

Средние значения, полученные на группе взрослых испытуемых. Общее количество - 100 человек. Средний возраст - 20,9 года.

При обработке данных с применением шкалы значений от 3 «+» до 3 «-» значения будут следующими: Низкие значения - 26 «-»-10 баллов; средние значения - 11-20 баллов; высокие значения - 21-26 баллов.

При этом: $M = 15,06$; $\sigma = 4,58$; граница средних значений в пределах от 10,5 до 19,6.

При обработке результатов с применением семибалльной шкалы значения имеют следующее выражение: Низкие значения - 12-36 баллов; средние значения - 37-60 баллов; высокие значения - 61-84 балла.

Интерпретация уровня социальной ответственности соответствует интерпретации локуса контроля Дж. Роттера. Высокие значения интерпретируются как интернальные, указывающие на высокую социальную ответственность, т.е. с определенным акцентированием области социальных и производственных отношений. При высоких значениях, предполагающих высокий уровень интернальности в социальных отношениях, мы можем говорить о точности, пунктуальности, исполнительности, честности человека, его готовности отвечать за свои поступки. В этом случае мы можем наблюдать и способность к сопереживанию, чуткость, наличие волевых качеств, усердия, стойкости, выдержки, смелости. Высокие значения по шкале подразумевают идейную определенность, общественную сущность, степень включенности личности в систему общественных отношений, склонность личности придерживаться в 92 своем поведении общепринятых социальных норм общества, исполнение ролевых обязанностей и способность личности дать ответ за свои действия.

Додаток 4

Руководство к вопроснику «Ответственность» (В. П. Прядеин)

Инструкция для испытуемого. Вам предлагается последовательно ответить на ряд утверждений, касающихся некоторых сторон Вашей личности и характера. При ответах важна ваша первая реакция. В анкете нет хороших утверждений. Каждое из них имеет право на существование. За одну минуту Вы должны дать не менее 6 ответов. Свои ответы заносите в бланк для ответов в виде цифрового выражения. Приступая к ответам, помните о том, что на всю работу отпускается не более 15–20 минут. Следите за тем, чтобы каждому порядковому номеру утверждения строго соответствовал ответ в его цифровом выражении. Постарайтесь, как можно реже прибегать к нейтральному ответу «когда как», оцениваемому в 4 балла. Заранее Вам благодарны за искренние ответы и четкую работу.

Шкала оценок:

Ответ «безусловно, нет» – оценивается в 1 балл.

Ответ «нет» – оценивается в 2 балла.

Ответ «чаще нет» оценивается в 3 балла.

Ответ «когда как» – оценивается в 4 балла.

Ответ «чаще да» – оценивается в 5 баллов.

Ответ «да» – оценивается в 6 баллов.

Ответ «безусловно, да» – оценивается в 7 баллов.

ТЕКСТ ОПРОСНИКА

1. Я хорошо выполняю задание, даже если оно не проверяется и не контролируется.
2. Я берусь за ответственное дело из-за желания участвовать в коллективном мероприятии.
3. Ответственность - это подотчетность за свои дела, поступки и действия.
4. Моя ответственность способствовала успешному выполнению коллективных дел.

5. Я ощущаю чувство удовольствия, когда от меня зависит успех ответственного дела.
6. Я склонен поступать по принципу «семь раз отмерь – один раз отрежь».
7. Неуверенность в себе мешает проявлению моей ответственности.
8. Я не брошу коллективное дело, даже если ответственность будет лежать только на мне одном.
9. Посмотрев на человека, я вполне определенно могу сказать, что его ожидает.
10. Меня мучает совесть, если за мой безответственный поступок несет наказание друг.
11. Если я прихожу на занятие, работу с невыполненным заданием, то не ищу оправдательных причин, если меня спросят.
12. О том, что я ответственный человек, знают многие.
13. Я могу отказаться от собственной выгоды ради успеха общего дела.
14. Ответственность – это поручительство за кого-либо.
15. Я жертвовал личными делами ради выполнения совместных ответственных дел.
16. Выполнение совместной серьезной и ответственной работы доставляет мне радость и удовольствие.
17. Я предпочитаю выполнять задания самостоятельно, а не под контролем проверяющих.
18. Мое плохое самочувствие является помехой при выполнении ответственных поручений.
19. Я не избегаю ситуаций, в которых приходится брать ответственность на себя.
20. Бывало, что в своих мыслях я опережал события, которые потом реально случались.
21. Узнав о болезни своего товарища, я навещаю его сразу же, оставив другие дела.
22. Если я невзначай разбиваю или ломаю что-нибудь, то признаюсь в этом.

23. Выполняя какую-нибудь работу, я не успокаиваюсь, пока не будет сделано все, даже отдельные мелочи.
24. В своем поведении, я ориентируюсь на общепринятые правила и нормы.
25. Ответственность – это обдуманность выбора и предвидение его последствий.
26. Если судьба ответственного дела зависит от меня, я берусь за его завершение.
27. Это счастье, когда люди доверяют тебе осуществление ответственного дела.
28. Вне зависимости от ситуации и внешних обстоятельств я могу реализовать себя в ответственном деле.
29. Моя повышенная тревожность препятствует мне взяться за ответственное дело.
30. Я предпочитаю больше делать, чем обещать.
31. Как правило, я заранее чувствую, что со мной должно что-то случиться.
32. Я отказываюсь от намеченного, если мои действия могут я навредить близким.
33. При обучении в школе, если я получал плохую отметку или замечание в дневник, то говорил об этом самостоятельно, не дожидаясь, когда дневник попросят родители.
34. Я люблю выполнять трудные и ответственные задания.
35. Принимая решение, я руководствуюсь чувством долга.
36. Ответственность – это одна из форм проявления активности человека.
37. Я пойду против тех, кто мешает выполнению ответственного дела, не способствует достижению результата.
38. Я испытываю радость от того, что при выполнении ответственного задания меня окружают верные товарищи.
39. Прежде чем высказать свое мнение, я стараюсь убедиться, что прав.
40. У меня иногда не хватает мужества взять ответственность на себя.
41. Я стремлюсь к роли лидера, поскольку чувствую, что с этим справлюсь.
42. Я чувствую приближение природных катаклизмов.

43. Я очень огорчаюсь и бываю расстроен, если у моего товарища что-то не получается,
44. Я признаю себя виновным, когда бываю не прав.
45. Окружающие считают, что дело будет выполнено, если за него берусь я.
46. Зачастую я берусь за общественные дела и отказываюсь от собственных интересов и планов,
47. Ответственность – это усердие человека в порученном деле.
48. Я бы с удовольствием работал на таких производствах, где от моих результатов зависел бы успех общего дела.
49. Я склонен предаваться радостному волнению при выполнении ответственного дела.
50. К выполнению ответственных заданий я приступаю сразу, не откладывая их в «долгий ящик»
51. Многое из порученного я бы выполнял лучше, если бы не терялся из-за возложенной на меня ответственности.
52. Я участвую в ответственных мероприятиях из-за желания лучше узнать себя.
53. Иногда у меня бывают случаи озарения, нахождения решений, когда я не думаю о данной задаче, проблеме.
54. Я оказываю помощь близким потому, что не могу поступить иначе.
55. Я не прибегаю к обману, чтобы скрыть свою вину.
56. Участвуя в коллективной работе, я предпочитаю быть простым исполнителем.
57. Моя ответственность зачастую диктуется материальными соображениями.
58. Ответственность – это зависимость человека.
59. Моя ответственность способствовала развитию уверенности в себе
60. Я испытываю чувство страха перед тем, как взяться за ответственное дело.
61. Ко многим делам я относился бы более ответственно, если бы с меня строже спрашивали.

62. Порой я забываю сделать то, что обещал сделать.
63. Даже при плохом самочувствии я пойду на встречу, о которой мы договорились заранее.
64. Прежде чем что-либо сделать, я думаю о возможных последствиях.
65. Порой я выступаю против мнения окружающих, поскольку они противоречат этическим нормам.
66. Я никогда не опаздывал на свидание, учебу, работу, мероприятия и т.п.
67. Если поручение оказываются трудным, я отказываюсь от него.
68. Я берусь за ответственные поручения с учетом дальнейшего поощрения, повышения, награды и т.п.
69. Ответственность – это наказание не только за деятельность, но и за бездеятельность.
70. Завершение ответственных дел способствовало укреплению моей самооценки, уверенности в себе.
71. Мною овладевает злость и раздражение, если меня постигает неудача в ответственном деле.
72. Я не берусь за ответственные дела при неблагоприятных предсказаниях гороскопа
73. Ответственность – это большая дополнительная нагрузка к выполняемым мной обязательствам.
74. Я могу взять вину на себя ради спасения чести группы, коллектива.
75. Я предусмотрительный человек и «прежде чем упасть, подстилаю соломку».
76. Я оказываю помощь, если на моих глазах кто-то поскользнулся и ушибся.
77. У меня не бывает таких мыслей, которые бы я хотел скрыть от окружающих.
78. Если меня не контролировать, то я могу отложить порученное мне дело.
79. Много из того, что я делаю и довожу до конца, лишь только потому, чтобы избежать наказания, осуждения, порицания.
80. Ответственность – это своеобразная озабоченность человека.

81. Моя ответственность помогает в учебе, работе.
82. Если ответственное дело не удастся, мне страшно браться за новое
83. Я мог бы быть более ответственным человеком, но обстоятельства оказываются выше меня.
84. Дополнительной трудностью, препятствием, мешающим взяться за ответственное дело, является осознание того, что результат зависит не только от меня, но и от других людей.
85. Я тщательно и заранее готовлюсь к выполнению ответственного дела, чтобы не подвести окружающих.
86. Я зачастую задумываюсь, какое влияние окажут мои поступки на окружающих.
87. Я уступаю место пожилым людям в транспорте.
88. Я никогда и никого не обманывал и не говорил неправды.
89. Порой в мыслях я совершаю важные и ответственные поступки, а практически не решаюсь сделать то, что задумал.
90. Я стремлюсь быть ответственным, потому что не хочу лишних осложнений.
91. Ответственность – это потеря свободы, выбора.
92. Моя ответственность повлияла на развитие силы воли.
93. Конфликты, возникающие при выполнении ответственных заданий, вызывают у меня гнев и раздражение.
94. Моя ответственность часто не замечается окружающими.
95. Существенным препятствием для меня при выполнении ответственных дел является возможность наказания за действия других людей.
96. Я стремлюсь к выполнению ответственного дела, чтобы не огорчать близких мне людей.
97. Если меня вызывает директор, начальник, то я пытаюсь предугадать причину вызова.
98. Я оказываю помощь и поддержку отстающим в учебе, работе.

99. У меня нет, и никогда не было плохих привычек.

100. Даже мелкие неудачи при выполнении ответственных заданий выбивают меня из колеи.

101. Я берусь за ответственные дела, чтобы на меня обратили внимание.

102. Ответственность – это средство утверждения себя, самоутверждения своего «я».

103. Ответственные действия и поступки способствовали улучшению моего благополучия.

104. Я начинаю нервничать и бываю раздражен, если другие люди не выполняют обещанного.

105. Как правило, моя ответственность наталкивается на косность и непонимание других людей.

106. Я предпочитаю не браться за ответственные дела из-за необходимости постоянного контроля за их выполнением.

107. Я часто чувствую, что от моей добросовестности во многом зависит благополучие других людей.

108. Прежде чем что-либо сказать я думаю, какие последствия будет иметь мое высказывание.

109. Я оказываю помощь (подношу сумку, помогаю перейти через дорогу и т.п.), если в ней кто-то нуждается.

110. Я никогда не откладывал на завтра то, что должен был сделать сегодня.

КЛЮЧ ДЛЯ ОБРАБОТКИ ДАННЫХ

Сумма баллов:

от 25 до 35 (высокие значения) - говорит о выраженности рассматриваемой характеристики;

от 16 до 24 (средние значения) - нейтральность, ситуативное проявление параметра;

от 5 до 16 (низкие значения) - не выраженность характеристики, ее противоположное значение.

Подсчитайте сумму баллов в каждой из соответствующих шкал:

ДЭ – динамическая эргичность (ответы на вопросы 1 + 12 + 23 + 34 + 45);

ДАЭ – динамическая аэргичность (56 + 67 + 78 + 89 + 100);

МС – мотивация социоцентрическая (2 + 13 + 24 + 35 + 46);

МЭ – мотивация эгоцентрическая (57 + 68 + 79 + 90 + 101);

КО – когнитивная осмысленность (3 + 14 + 25 + 36 + 47);

КОС – когнитивная осведомленность (58 + 69 + 80 + 91 + 102);

РП – результат предметный (4 + 15 + 26 + 37 + 48);

РС – результат субъектный (59 + 70 + 81 + 92 + 103);

ЭС – эмоциональность стеническая (5 + 16 + 27 + 38 + 49);

ЭА – эмоциональность астеническая (60 + 71 + 82 + 93 + 104);

РИ – регуляторная интернальность (6 + 17 + 28 + 39 + 50);

РЭ – регуляторная экстернальность (61 + 72 + 83 + 94 + 105);

ТЛ – трудности личностные (7 + 18 + 29 + 40 + 51);

ТО – трудности операциональные (62 + 73 + 84 + 95 + 106);

СИС – стремления инструментально-стилевые (8 + 19 + 30 + 41 + 52);

ССС – стремления содержательно-смысловые (63 + 74 + 85 + 96 + 107);

ИН – интуиция (9 + 20 + 31 + 42 + 53);

ЭКС – экстраполяция (64 + 75 + 86 + 97 + 108);

ЭБ – эмпатия к близким (10 + 21 + 32 + 43 + 54);

ЭО – эмпатия к окружающим (65 + 76 + 87 + 98 + 109);

ВО – взятие ответственности на себя (11 + 22 + 33 + 44 + 55);

ЛЖ – искренность (66 + 77 + 88 + 99 + 110).

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОЛУЧЕННЫХ ДАННЫХ

► Регуляторно-динамические составляющие ответственности.

Динамический компонент ответственности исследовался по параметрам эргичности (шкала 1) и аэргичности (шкала 2).

Эргичность. Высокое значение – субъект характеризуется самостоятельным, без дополнительного контроля, неоднократно подтвержденным на практике, тщательным выполнением трудных и ответственных заданий. Низкое значение – невыполнение своих обещаний, необязательность, потребность в контроле.

Аэргичность. Высокое значение – нерешительность и необязательность субъекта, характеризующаяся перенесением выполнения ответственных заданий на последний момент, низкой помехоустойчивостью субъекта. Низкое значение – активность и самостоятельность при выполнении ответственных заданий.

Эмоциональный компонент ответственности исследовался по параметрам стеничности (шкала 9) и астеничности (шкала 10).

Стеничность. Высокое значение – положительные эмоции или их появление от возможности или при выполнении ответственных дел. Низкое значение – перспектива выполнения и выполнение ответственных дел положительных эмоций у субъекта не вызывает.

Астеничность. Высокое значение – отрицательные эмоции при необходимости выполнения, в ходе реализации и при неуспехе в ответственном деле. Низкое значение – отсутствие отрицательных эмоций (злости, страха, обиды, раздражения) в ситуациях ответственной зависимости.

Регуляторный компонент ответственности рассматривался с позиции интернальности (шкала 11) и экстернальности (шкала 12) субъекта.

Интернальность. Высокое значение – независимость субъекта от внешних обстоятельств при выполнении ответственных дел. Низкое значение – поиск «объективных» причин для отхода от ответственных дел.

Экстернальность. Высокое значение – реализация ответственных дел ставится в зависимость от других людей и внешних обстоятельств. Низкое значение – взятие ответственности на себя.

► Мотивационно-смысловые составляющие ответственности

Мотивационный компонент ответственности рассматривался с позиции социоцентричности (шкала 3) и эгоцентричности (шкала 4).

Социоцентричность. Высокое значение – социально значимая мотивация, выраженная в выполнении ответственных дел из-за желания быть среди людей, коллектива, общества. Мотивация, связанная с чувством долга, преобладанием общественных интересов над личными. Низкое значение – отказ от общественно значимой мотивации, преобладание личных мотивов.

Эгоцентричность. Высокое значение – преобладание личностно значимой мотивации, выраженной в желании обратить на себя внимание в процессе реализации ответственных дел, получить поощрение, вознаграждение, избежать личных осложнений, возможного наказания. Низкое значение – малая значимость материальных и идеальных стимулов, связанных с личным благополучием при выполнении ответственных дел.

Когнитивный компонент ответственности рассматривался с позиции осмысленности (шкала 5) и осведомленности (шкала 6).

Осмысленность. Высокое значение – схватывание стержневой основы ответственности, ее сути, глубокое и целостное представление о качестве. Низкое значение – знания о качестве ответственности поверхностны.

Осведомленность. Высокое значение недостаточное понимание ответственности, обращение внимания на одну, неспецифическую сторону качества. Низкое значение – субъект опускает частные, не существенные признаки ответственности.

Результативный компонент ответственности рассматривался в предметной (шкала 7) и субъектной (шкала 8) сферах.

Предметность. Высокое значение – продуктивность, самоотверженность и добросовестность субъекта при выполнении коллективных дел. Низкое значение – низкие результаты ответственных дел, связанных с социальным характером выполняемой работы.

Субъектность. Высокое значение – завершение ответственных дел, связанных с личностным благополучием, самореализацией, с развитием различных сторон и качеств личности. Низкое значение – малая значимость для субъекта результатов ответственной деятельности, связанной с личностным развитием и благополучием.

Трудности, которые испытывает субъект при реализации ответственных дел, были подразделены на личностные (шкала 13) и операциональные (шкала 14).

Личностные трудности. Высокое значение – большая зависимость эффективности выполняемых ответственных дел от самочувствия, эмоционального состояния. Низкое значение – эмоциональное состояние субъекта (настроение, тревожность, неуверенность) не является препятствием в реализации ответственности.

Операциональные трудности. Высокое значение – трудности, возникающие в процессе выполнения ответственных дел, являются существенным препятствием для их осуществления. Низкое значение – процесс выполнения ответственных заданий и возможность наказания не являются для субъекта существенными факторами, влияющими на его завершение.

Стремление субъекта к реализации ответственности рассматривалось в двух аспектах: инструментально-стилевом (шкала 15) и содержательно-смысловом (шкала 16).

Инструментально-стилевое стремление. Высокое значение – субъект стремится к выполнению ответственных дел. Низкое значение – субъект избегает и боится ответственности.

Мотивационно-смысловое стремление. Высокое значение – субъект стремится быть ответственным, чтобы не подвести других людей. Низкое значение – возможность нарушения благополучия окружающих не вызывает стремления к ответственности у субъекта.

Эмпатия субъекта рассматривалась по отношению к близким людям (шкала 19) и к окружающим (шкала 20).

Эмпатия к близким людям. Высокое значение – выраженное сопереживание и соучастие в решении проблем близких людей. Низкое значение – равнодушное отношение к неудачам близких.

Эмпатия к окружающим. Высокое значение – эмоциональное сопереживание и посильная помощь окружающим. Низкое значение – проблемы окружающих не вызывают повода для переживаний.

О прогностических возможностях субъекта судили по его способности к интуиции (шкала 17) и экстраполяции (шкала 18).

Интуиция. Высокое значение – способность к внезапному предвидению явлений и событий. Низкое значение – случаев озарения по предвидению будущего не наблюдается.

Экстраполяция. Высокое значение – тщательный просчет субъектом вариантов возможных последствий от предстоящих действий и поступков. Низкое значение – импульсивность в действиях и высказываниях.

Взятие ответственности субъектом на себя (шкала 21). Высокое значение – отказ от поиска оправдательных причин при вине со стороны самого субъекта. Низкое значение – попытки ухода от ответственности.

Искренность субъекта (шкала 22). Высокое значение – недостаточная критичность событий, происходящих с субъектом в жизни, попытки приукрасить себя, достоверность ответов на вопросы вызывает сомнение. Низкое значение – вы достаточно самокритичны и вполне искренни.

Из множества частных, парциальных характеристик ответственности можно подсчитать интегральные переменные (см. ОТВ–70).

Во-первых: активность, направленность и саморегуляцию (А.И. Крупнов, 1987).

В континуум активности вошли динамический и результативный компоненты. В континуум направленности – когнитивный и мотивационные компоненты, а в континуум регуляции – эмоциональный и регуляторный компоненты.

Во-вторых: индивидуальные и личностные характеристики. К индивидуальным были отнесены динамические, эмоциональные и регуляторные компоненты, то есть те, которые в большей мере зависят от природных предпосылок. В качестве личностных были взяты мотивационные, когнитивные и результативные компоненты, то есть те, которые в большей степени зависят от социального окружения, в большей степени подвержены изменениям.